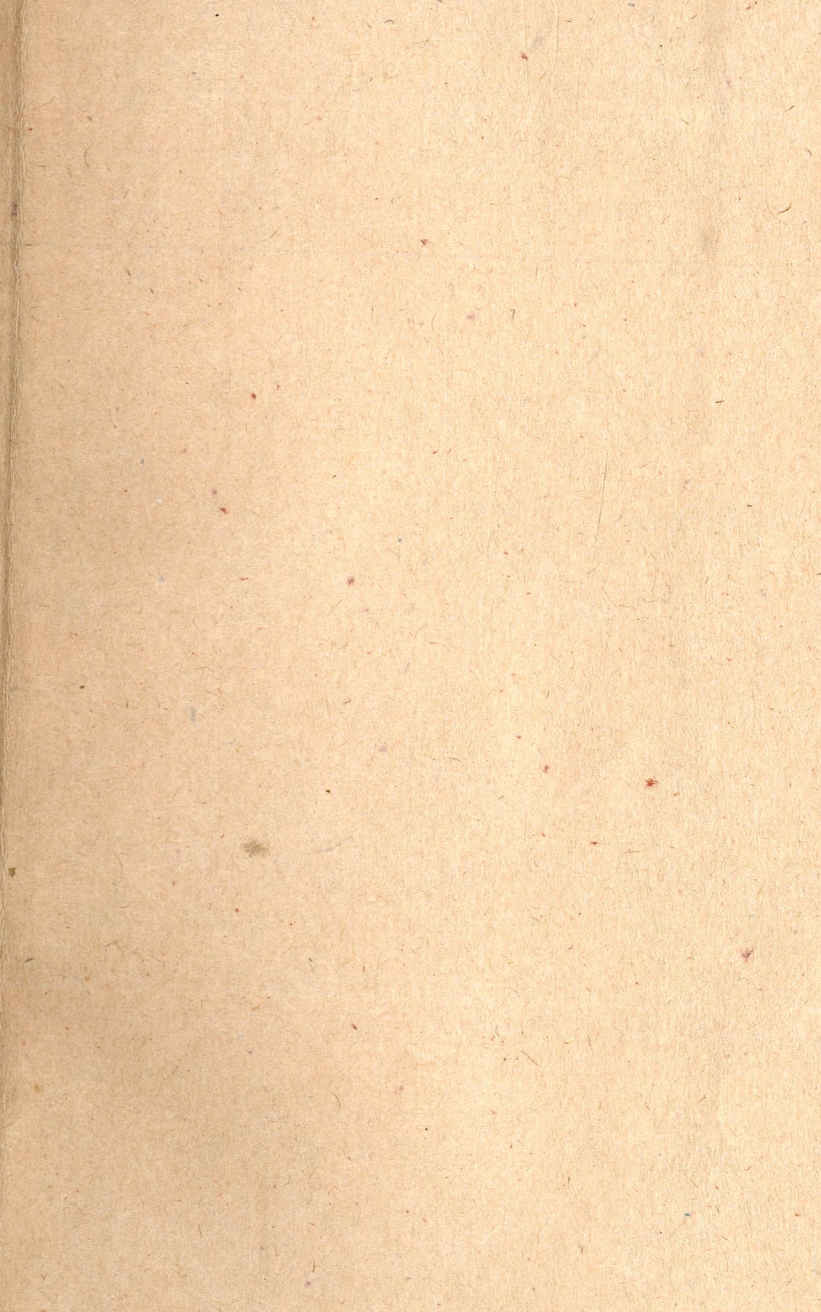

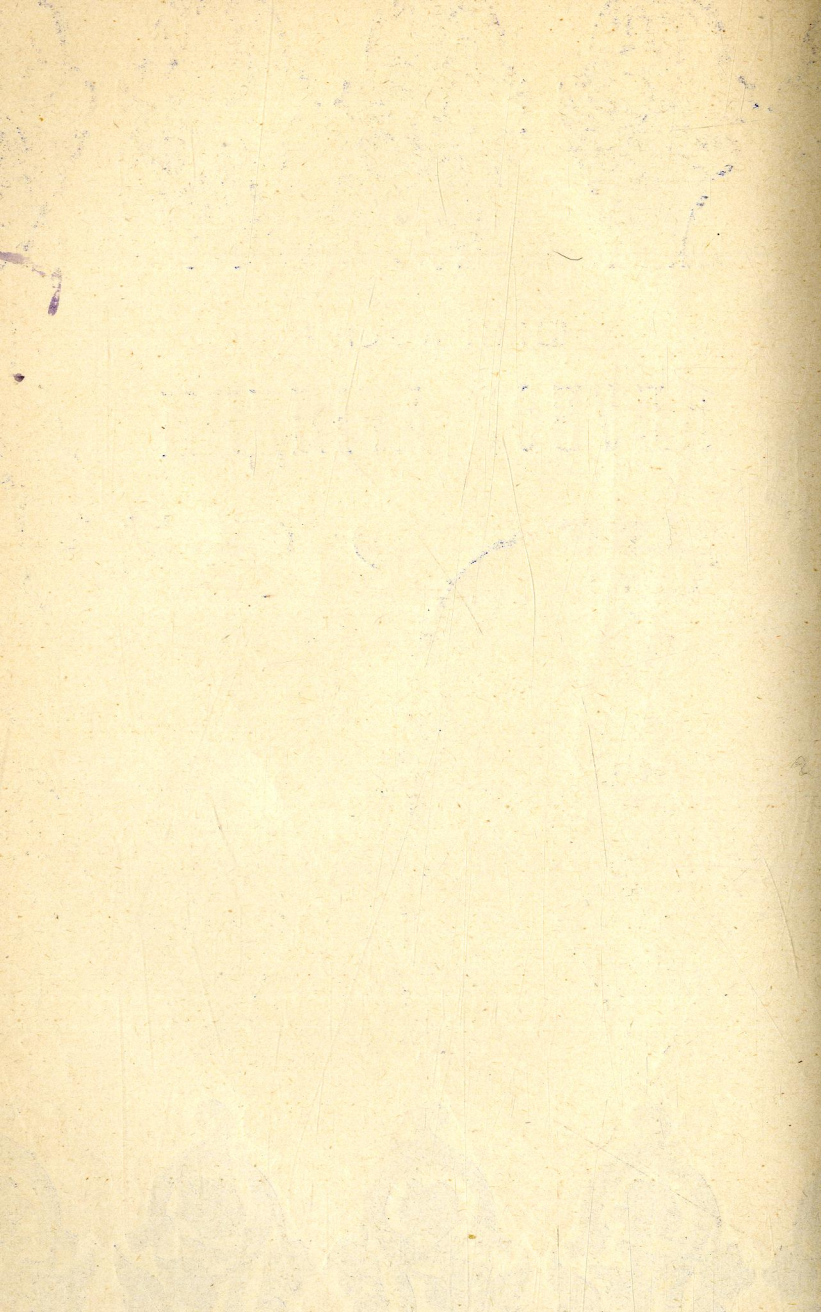

39

~~24/10/88~~

ЮРІЙ КОСАЧ

КЛУБОК АРІЯДНИ

КЛУБОК АРІЯДНИ

Дефект : стр 129

ЮРІЙ КОСАЧ

КЛУБОК АРІЯДНИ

Новелі

(134)

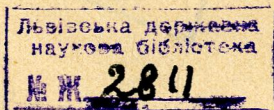
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ЛЬВІВ

1937

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ Ч. 14.

ОБГОРТКА П. КОВЖУНА

З друкарні Видавничої Спілки „Діло“, Львів, Ринок 10.

КЛУБОК АРЯДНИ

Світ такий широкий, а життя таке коротке, а проте я зустрів Котенка вдруге. Це було після того, як я гамірно провалився в Лондоні зі своїми перспективами і зв'язками. Коли я проспівав у Regent увесь репертуар стрілецьких пісень (сольо!) і проциндрив увесь моральний капітал, збитий на цих героїчних виступах, мені не залишалося нічого іншого як давати тягу звідти чим скоріше.

Імя людини, яку я так фатально зустрів удруге у своєму житті, в нічній буді Flying Fish — було Котенко. Так принаймні він називався тоді, коли ми вперше зустрілися з ним у пересильній литовській тюрмі — одному з моїх університетів.

Я пригадую собі такий епізод: Котенко був голярем на відділі, мав вільний вступ до всіх келій і так ми познайомились. Зіскрябуючи претупою бритвою пушок на моїй юнацькій бороді, він говорив зі мною про „Етику” Спінози і про екзотичні оповідання Пера Люті, що чомусь і мені нагадували весну, рожевий легіт вишневих розквітлих садів і мандрівку. Я ділився з ним запасами тютюну, ми лежали на цементовій підлозі і мріяли. І от хтось на відділі пустив поголоску, що Котен-

ко „стукач”*). Це була безглузда і дурна помста відділового замітача Олюка, але факт фактом, ситуація стала грізна. Стукача порішено закатрупити. Був визначений день і година, місце — велика двадцятьсімка, де сиділо яких п'ятьдесят бандитів, що мали в мить, коли Котенко ввійде зі своїм голярським знадіб'ям кинутись на нього і стерти його з лиця землі.

Я не був при цьому, так мені оповідали. Котенко знав про приготівлюваний замах. Він прийшов як звичайно в 27-ку спокійно, статочно, заглядаючи кожному в очі, обійшов усіх, що стояли похмуро, вичікували нерухомо, кожний на своєму місці. Обійшов, сказав протягом „т-а-а-к”... і обернувся плечима. Здавалось, це був найкращий мент для проведення пляну, проте ніхто не рушився і Котенко спокійно голив далі. Застерігаюсь, я не знаю докладно тієї сцени, мене там не було, а знаю тільки, що потім ніколи я не чув, щоб Котенка хтось називав стукачем. Але всеж я міг подивляти відвагу та холоднокрівність людини, що ввійшла зовсім спокійно до людей, які мали твердий намір не випустити його від себе живим.

Пізніше, так і не знаю, що з ним було. Мене випустили, він залишився, і аж тепер, коли я сидів у Flying Fish до божевілля закоханий у Аріядну і не бачив нічого крім її чорних очей, де танули всі літературні сюжети: Стамбул, корсарі Лепанта, співучий лук Вишневецького, до мене підійшла

*) У в'язничному жаргоні: донощик.

людина гладко оголена, в добре скроєному смокінгу, з тим особливим обличчям, які ніколи не забуваемо — які мають кіновці, грачі, шпигуни та авантюристи.

— Ви могли б мене нарешті пізнати — сказав він — чи гарно так забувати друзів?

І коли я збудившись зі сну, озирнув блискавкою минуле і найшов у закапелку спогадів місце для цього підборіддя, орлиного носа та широкоплечої постаті, я тільки сказав: — Котенко, невже це ви?

Я не міг тоді того помітити (та і звідки я міг сподіватись?), що Аріядна дивиться на нього ізза серпанку цигаркового диму глумливо прижмуреним оком, що в кутах її уст спурхують призирилі зірки усміху, ні, я того не міг бачити. Я тряс руку Котенка.

— Де ж ви були цих цять років Котенко?

— Усюди, де мене найменше потребували, — сказав він посміхнувшись. — Я зробив кілька партій подорожі, комерційних інтересів. Я був у Барсельоні видавцем синдикалістичної газети, в Сиднею я виступав у барі як гармоніст. Потім мене пришибла доля — це був великий упадок. Мене „накрили” шаромижники. Проте, як бачите, я знов редівівус, я знов у формі. Але представте мене вашій товаришці...

Я справді нагадав собі, що ми не самі. Я був розніжений спогадами. Хто знає, чи те, що в житті ми вважаємо найгіршим, згодом не стає найприємніше? Така умовність життя. Мені майнули мої

юнацькі університети на причах тюрем, мої блакитні весни, бачені зпоза крат, мої злети та упадки і серед них Котенко — триклятий авантюрист був одним із тих зловісних геніїв, що зринали над моїм призначенням, над моєю *existence manquée*. О, коли б я був знав тоді...

Вони дивились одно на одного вивчаючи себе, міряючи свої сили так, як два змагуни. І нарешті вона подала йому свою руку в чорній рукавичці, ту владну, жорстоку руку. Розгадати її, чарівну Аріядну, не було легко і для Котенка. Я представив їх одне одному. Та ті прізвища нічого не говорили, не мали ніякого значіння. Хіба я самий достоту знав хто вони обоє? Тут, у Flying Fish я познайомився з нею тому кілька місяців. Росіянка, грекиня, туркиня, мадярка? Я цього не знав і вона сама може як слід не знала. Артистка, студентка, продавчиця в магазині — могла бути однаково добре тією, другою і третьою. Але врешті це мене не цікавило. Що до біса це могло заважити на нашому знайомстві?

Ці місяці, це був якийсь чорторий, прірва забуття. Ми мешкали в одному готелі, ми були ввесь час разом, всюди разом. Іноді вона залишала мене — мала маленьку ділову прогульку. І я міг дуріти, погрожувати смертю — вона ніколи не сказала б мені, куди йде, за чим і до кого. Вона мене пестила по чуприні і наказувала як вірному псові чекати.

— І не пробуй слідкувати, малий...

Я залишався самий, злющий і ганебно кляв...

Я обіцяв собі забратись геть, але чекав її і все минало, коли вона приходила така як завжди спокійна, неспішна, чудесна.

— Ви давно тут? — спитала вона Котенка між іншим.

— Всього три дні.

— Раніше тут бували?

— Доводилось, — посміхнувся Котенко. — Цілий 1917 я провів тут. Потім ще кілька разів спивався на тиждень-два.

— Ви, як бачу, ділова людина.

— Залежить від того, що називати ділами.

— Те, що приносить якусь реальну користь, так принаймні кажуть.

— Крихка дефініція. З усіх моїх справ я ніколи особливої реальної користі не мав.

— Отже якісь шляхетні цілі?

— Може — задумано сказав Котенко — але я, їй Богу, над цим не застановлявся. Передовсім є життя, потім міркування про цілі. А життя це ненаситність. Колиб випадково мені сказали осісти десь, стати добрим урядовцем, гандлярем, рантіє, тоді я подумав би, що життя скінчилось. Та є такі люди. І крім усього наш час. Воєнне покоління вибите з рейок звичайної буденщини, вже ніколи не забуде про війну та її глум. Ось саме в тому криється таємниця деяких людей.

Аріядна все хотіла наблизитись до конкретного.

— Згода, і без сумніву воєнне покоління значить свій слід. Це, коли хочете, зовсім сьогодні

виразно. Шалена енергія, воля, оцей наш неспокій все виявляється як не в цьому, то в іншому. Будують велитенські дороги імперії, поривають маси, закладають підприємства, пишуть сензаційні книжки, летять в Арктику, над океани і в сумі істота життя, ота, про яку ви говорили, так чудесно розкрита війною, виявляється у моментальних творах, по яких прийдешні покоління нас пізнаватимуть. Так деж і в чому ваш бунт?

— Аріядно, — перебив я — ви недискретні. Котенко це передовсім людина таємниці.

— Алеж, мій друже, — відповіла вона, — не баналізуйте справи. Мені не цікаво знати, чим займається пан Котенко і не про те йде. Він може бути продавцем бальонів, самоєдським місіонарем і саксофоністом, це не має значіння. Йде про те, щоб його діяльність стала частиною загального твору нашої доби.

— Коли про це йде мова, то ні — зареготався Котенко досить неприємно, — моя діяльність — чиста ілюзія. З неї і після мого імення нічого не лишиться.

— А хто знає — промовила Аріядна. — Ілюзії несподівано можуть стати дійсністю. Чи все існування не ілюзія?...

В такому ось тоні, який мені рішуче не подобався, бо виглядав на взаємне переліцитування себе як зясувати незясоване, йшла вся розмова. Ми переривали її танцями і попиванням коктейлів, що спалахували на столі іскристими переливами барв, так само як спалахували непевні очі Ко-

тенка, цього поетичного гохштаплера. Він час-до-часу танцював із Аріядною і мені ставало прикро та злісно, коли вони губились у юрбі, сповитій галасливою муринською музикою. Нащо він прийшов сюди, щоб зустріти нас? — це мене мучило, гнобило, сердило.

Для них я був хлопчик, що його треба було пестити і посміхатись до нього, але зовсім неповажно, зовсім не як до рівного собі. Двобій був між ними тими двома лиликами, ворохобними, лиховісними. Так я їх і уявляв собі всі: він у смокінгу зі сніговим панцирем сорочки, холодний, крижаний і вона — в чорній сукні, огорненій крилом нетлі: два лилики в синьому сяйві ламп. Це для них був той скрегітливий джез, ті чорні муринські пики, ті кельнери — надиво звинні пінгвіни, вся ця буда Flying Fish'y, немов акваріум з тремтливою селединою тонню, золотистими рибками, підводними дивовижними рослинами і каменями.

Ми продовжували розмову:

— Ось ми з Котенком уже друзі, малий, — сказала Аріядна, вертаючись після танцю до мене заздрісного і темнішого від лісової ночі. — Котенко знав мою приятельку летунку Бессі Ірман, що скінчила так нещасливо.

— Як?

— Вона розбилась з літаком. Казали, що це випадок, другі, що це самогубство через нещасливе кохання. Гарна смерть, але дурна причина.

Як можна через якогось там дурня так безглуздо кінчити?...

— Я пригадую, — заскрипів Котенко, — що це сталось тому, що її нареченого начеб то обвинувачено у зв'язках із контррозвідкою одної з великих держав. Одним словом його не пустили до клубу і це був маленький скандал.

— Але губити життя?...

— У деяких людей означені речі і поняття варті більш за життя, пані Аріядно. Героїчний світогляд нині панує скрізь.

— Це нудне.

— Як усе шляхетне. Чи ви не вважаєте вчинку Бессі Ірман шляхетним?

— Уважаю його просто нецікавим і безглуздим, — нараз сердито сказала Аріядна, — і годі про це. Життя занадто коротке, щоб дозволяти собі на нудьгу.

Котенко налив вина.

— Невже ніколи не нудитесь? А в мене іноді бувають хвилини, коли я жорстоко нуджусь. Просто повстає якась пустка, маразм. Тоді звичайно зриваюсь з місця і мандрую далі.

— Котенко, ви нині незвичайно щирі, — завважив я.

— Він просто дає нам кілька форів у грі, — засміялась Аріядна.

— В якій грі? Я не збираюсь з вами грати.

— Хто знає?

Аріядна подивилась на нього прищуливши хитро око. Що вона мала на думці?

Ми пили вино і перекидались незначними фразами. Я їм перешкоджував. Я це знав добре, без мене їм було б далеко вільніше і краще, бо я був для них тільки хлопчак, зацікавлений у грі. І по тому, як Аріядна споглядала інколи на мене, я міг помітити, що вона не забуває і про мої шанси. Ми слухали його.

Він оповідав про Караїбське море, про литовські в'язниці і верховини Гіндукуша. Це були епопеї якогось безіменного героя-капраля чужо-земної легії, агента торговельної фірми, репортера часопису. Їх тлом були піски Маракешу, дільниці Стамбулу, шляхи Росії. Це були романтичні поеми про те, як страшенно прагнула людина жити, як боролась з матерією і перемагала її. Може сам по собі Котенко не знав ідеї своїх оповідань, говорив знехочу, перескакував з одної теми на другу, замовкав, задумувався, спалахував і не дуже складне було те його оповідання. Проте ми слухали. І я бачив, як це подобалось Аріядні. Може вперше за ці місяці знайомства я бачив, що вона справді не нудилась. Вона слухала широко відкривши очі, затаївши віддих, рахманна, притихла, обеззброєна. Це була жінка заслухана в казку. Бо врешті всі жінки люблять казки, той якийсь їх інакший світ.

A Flying Fish пустував. Ми глянули на годинник: була третя над ранком. Заспані негри грали й нагадували сонних, лінивих риб, що ледви шелевіють хвостами в синій воді акваріума. Аріядна встала. Час іти. Котенко глянув на мене (цей по-

гляд був дуже проречистий і дуже прикрий), я йому щиро перебаранчав, він знав, що я йду з нею. Він поцілував її в руку. По ньому не було пізнати, що провів безсонну ніч, виглядав на залізного.

— Коли я побачу вас?

Аріядна усміхнулась.

— Може ніколи.

Ми вийшли разом із нею в сивий ранок, де гасли вогні, вулиці й далі. Ранок був зовсім не такий як ніч — усе з ночі щезло, всі зяви, слова та думки.

*

Ми лежали й курили цигарки. У пільмі кімнати зі спущеними жалюзями наші цигарки плигають червоними іскорками немов метелики. Я бачив їх у дзеркалі на протилежній стіні.

Я говорив довго та бурхливо. Все це мені не подобалось — розмова, усміхи та загадкові погляди. Я знечевя відчув нейомовірну ненависть до Котенка, до його блискучої голови з рівним переділом, до його голеного сухого обличчя, до його скрипучого голосу. Червоний метелик цигарки заплигав раптовніше.

Аріядна засміялась.

— Ах, мій котику, ви такий дурник. Чи ви знаєте хто такий Котенко?

— Мене це не інтересує. Авантюрист, яких багато.

— Він саме з таких, яких мало, — сказала Аріядна і лежучи горілиць та час до часу замовкаючи, щоб затягнутись папіроскою, говорила:

— Котенко, мій друже, це незвичайно зручний агент одної з великодержав, зацікавлених справами сходу. Це людина в тих справах просто незамінна. Ніхто не знає його справжнього імені. От ви знали його як Котенка, а він тут зовсім не так називається. Його звуть „полковник”. Найхитрішої та найрафінованішої бестії не знайдете ніде на континенті у списках секретних агентів. І ви знаєте в чому справа? На кордонах двох великодержав на сході є область, що приблизно рівняється чотирьом Франціям. В мові секретних рапортів ця область зветься „зона 13—15”. Ось там той ваш Котенко підіймає повстання, звичайно на користь третьої держави. Але це так зроблено хитро, що ніхто крім нього й головних діячів майбутньої акції нічого не знає. Ані звідки приходить зброя, за якою між іншим він сюди приїхав, ані імен головних керманічів ірриденти, ані справжньої бойової спроможности повстанців. А найголовніше, депеші, що Котенко їх висилає та отримує, досі не можна розшифрувати, бо він і змовники оперують чортівською шифрою. Чи не правдива воля неба, що цей Котенко зацікавився мною?...

— Але хтож ви такі, Аріядно?... — спитав я несміливо.

Вона засміялась і замість відповіді, поцілувала мене. Метелики цигарок (як я притьмом бачив у мовчазному дзеркалі), полетіли на землю і згасли.

Котенко знов чекав у вестибулю готелю, щоб запросити мене на вечірній аперетив. Він був завжди мерзотно елегантний, рівно ввічливий, цей клятий авантюрист. І чи не міг я не помітити в його сірих очах повного призи́рства до мене, цілковитого нехтування моєю особою, яка цікавила його тільки тому, що мені, такому наївному дурневі, випало щастя бути разом із чудесною Аріядною? Я — дійсно наївне дитинча, думав, що у нього є якийсь сентимент, якась лагідність спогаду, що сповиває людей синьою млою, що він справді любив мене ще з тих часів — з ковенської в'язниці, де колись збіглись напричуд наші дороги. Але це розуміється було нісенітне: він зовсім певно і не пізнав би мене, не підійшов би, не завдавав би собі труда говорити зі мною, якби не Аріядна. І тепер він стоячи зо мною в барі, чортівськи-мрійливо говорив:

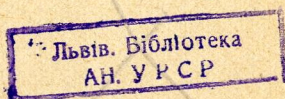
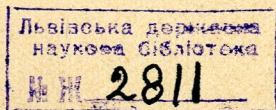
— Інтригуюча жінка, ця ваша знайома. Ви вибачте, я не входжу недискретно в ваші інтимні справи, я і не говорив би цього, якби не наша приязнь: ви катівськи щаслива людина, вам таланить навіжено. Є, так, є в цій жінці не то, що краса, а стиль, ота особистість, якої може не мати навіть найгарніша у світі істота. Цей її голос, її спосіб поведінки, її шик, здається на перший погляд ніякий, а це величезна таємниця, це фатальна таємниця.

Я мовчав, бо бачив, що всі ці дні він мене „обробляє”. Він мав мене за крихку людинку, яку можна обкрутити. Я знав до чого це все йде: він

хотів просто виторгувати в мене цю жінку. Він хотів, щоб я розповів про неї все, що знаю, а потім відшився безповоротно, не перешкоджав йому своєю вічною приявністю, боком дурного трикутника, змився немов із дощем, даючи йому змогу вільно, зовсім вільно пробувати дороги до щастя. Він поїв мене, запобігав передімною, він удавав передімною приятеля, самотного, стуженого тільки за цікавими й симпатичними людьми, але я був певний, що він тільки чекає на хвилину, коли зможе мені сказати „кілько хочеш?...” і потім, „полагодивши формальности”, зміряти мене призириливим поглядом і сплюнути в мій бік. Він без сумніву мав мене за одного з тих лиликів неозначеного фаху та заняття, яким не подають і руки, які мають в соціяльній драбині своє місце і свою назву, але на жаль з ними треба рахуватись, коли вас цікавить жінка замішана в цілу історію. Я був певний того, я тільки чекав, я хотів, щоб він мені натякнув на це хоч півсловом: я в мріях насолоджувався приємністю, з якою саданув би по його лиці та розчавив би йому носа. Може він бачив іноді по мені думки, що перебігали чолом як хвильки, але він не зважувався сказати.

— Мистецький світ, — зідхав він, — дивний і хвилюючий...

Я забув, про що мені тоді говорила Аріядна, — про зону 13—15. Я мало вірив у те, щоб Котенко міг бути якимсь очайдушним полковником Льоренсом. Ні, він не був навіть із раси таких людей. Щось йому бракувало до того. Він був міцний,

то правда, він був сміливий до нахабности, він любив риск, він мав фантазію, але, далебі, це вже Аріядна його ідеалізувала. Я думав, що вона це просто вигадала, от так собі, зложила цілу цю історію, тому що їй хотілось, щоб так було. Вона часто розповідала мені історії, що видавались мені прочитаними в якомусь сензаційному романі, вона розповідала теревені так щиро та захоплено, начеб сама брала у них участь і все це я пояснював тільки її вдачею, звичайної париської нетлі, що живе нічними примхами. Так було напевно і з цією справою Котенка. Ні, я розчарувався в ньому. Він мені видався за дня просто не цікавим, буденним, таким як усі, звичайним буржуа, примітивним комівояжером, чоловіком від дрібних і неохайних справ, може провінційним актором.

Я вульгарно сказав йому:

— Котенко, я догадуюсь, до чого все це йде. Краще буде, як ми перестанемо бачитись. Ви не думайте зробити з мене дурня.

— Про що вам іде, друже?

Він удавав, що не розуміє мене.

— Звичайно про Аріядну.

Він відразу схолоднів і засміявся.

— Ви помиляєтесь. Те, про що ви думаєте, існує тільки у вашій фантазії. Колиб я був зацікавлений Аріядною, я не потребував би вашого посередництва, мій молодий друже. Такі люди як я, не люблять посередників у жадній справі. Мене просто цікавила ваша знайома як непересічна істотка, скажім як зразок окремої жіночої породи.

Скажім — тільки літературно.

Я ще не второпував, чи це правда чи тільки маневр.

— Повірте, ніяк більше. Признайтесь, що і вас вона інтересує як літературний сюжет. Може я й помиляюсь — ви молодший за мене. А для мене це лише гра, обсервації та студії. Не заперечите, що існує новий тип жінки — зовсім неподібний до тих, що ми знали.

— Жінка є завжди жінкою.

— Ні друже, зовсім не завжди. У жіночій психології зайшов перелім, треба переоцінити вартости. Жінки — не всі, ясна річ — починають нудитись собою, своїм, скажім, історичним призначенням, місією свого полу. Зрозуміло, це інтелектуалістичний феномен. Коли вдумається, то це величезна трагедія. Це може кінецьсвітнє. Бо виходу з цього заулка, з цієї нудьги, жінки ще не найшли, просто по своїй відомій невинахідливості, нездібності до синтези. І от повстає якийсь зломаний тип, без минулого і без майбутнього. Ще гірший заулок і остаточно сумний фінал.

— Ваша думка може й цікава, але навряд чи вірна.

— Не берусь доказувати. Це лиш гіпотеза з деяких спостережень. Як кажу: для здорових та оптимістичних людей гіпотеза сумна. Такий тип може викликати непередбачені ускладнення.

Його спокійний тон і плавка мова дещо заспокоїли мене. Я навіть дружньо торкнув його келих своїм, ми повторювали частування. Котенко

знов починав мені подобатись, я жалував, що його обвинуватив у непотрібних, поганих замислах.

Він поглянув на годинник.

— Мені пора, ми докінчимо іншим разом розмову.

І ненароком:

— Друзе, навязуючи до нашої літературної гутірки, скажіть мені чи ви не пригадуєте тексту з „Макбета”, II дія, I сцена? Я над ранком не міг заснути і мені вперто навязувались перші слова, але я ніяк не міг пригадати продовження...

*Is this a dagger, which I see before me,
the handle toward my hand?...*

задеклямував він.

— Як не знаю, скрикнув я, це чудове місце:

Come, let me clutch thee; —

I have thee not, and yet I see thee still...

— Досить, досить, дякую, ви мене виручили.

Він стиснув мені руку і бистро вийшов із бару.

*

*

*

Того самого вечора я довго говорив з Аріядною розповідаючи їй про свою зустріч і розмову з Котенком. Вона щиро сміялась із моїх припущень і його теорій, але коли я ненароком згадав про Макбета, вона зірвалась як навіжена.

— Повторіть ще раз, як ви сказали — Макбет, II дія, I сцена?...

— Саме так, слова од *Is this a dagger...* але чому, до біса, вас це так схвилювало?...

Вона прихапцем одягала капелюх і футро.

— Любий дурнику, ви відкрили річ, над якою спеціалісти ламають собі кілька днів голову. Ви геніяльні!...

Я теж зірвався.

— Слухайте, куди ви женете?...

— Не питайте, не питайте, це дуже важне. Чекайте мене у Flying Fish.

І вона вибігла, залишаючи по собі запах перфум, тепло, що його ніколи не відчуєте на самоті та збентеження. Я кинувся на балкон, мене вдарило мжичкою і світлом, Аріядна внизу покликала авто і шугнула з ним у рожеву відталь вулиць.

Злий як мара я просидів до півночі, ждучи її у Flying Fish. Вона не прийшла. Вона не прийшла ні вранці, ні за дня. І до вечора я не дочекався її. В акваріумі з муринами — сонними рибами я нагадував сам собі карася з ідіотичними, сумними очима, що задумано спинився в синій прірві вод. Тільки на третій день у Flying Fish, прийшов білетик від Аріядни на моє ім'я, білетик, що починався словами: „Любий котику, не чекай мене, бо є справи важніші за все...”

Ясна річ, я нічого з того всього не міг второпати. Я систематично ходив у Flying Fish, але ані Котенка ні Аріядни я більше ніколи не бачив. Може Котенко здійсмає повстання в якійсь іншій зоні, аніж та 13—15, може Аріядна найшла другого дурника? Може він допомагає їй відчитувати шифри, такі потрібні для установи, що значиться літерами „I. S“?...

КОРАЛІ

У війні є якась неспівмірність вартостей: велике зводиться іноді до малого, мале виростає знечевя до великого. Не дивно — війна, це велика пустка перед народженням нового змісту, нової правди. Тільки смерть і життя, два береги того беззмістового і безвимірного урвища, яке називається війною. Довкруги них осцилює все наше існування. Бо тільки життя і смерть на той час правди, що можуть рівнятись із тією новою, яка виринає з прірви війни.

Ми сиділи як звичайно, кожної п'ятниці, в цій каварні і як завжди, (бо мої друзі колишні військові), розмова сходила на війну.

— А що ви скажете до того випадку, який я вам хочу розповісти, — почав сотник, що бував тут зрідка. Він працював помивачем тарілок в Акварію мі і звільнявся у всі інші години, а не в ті, коли ми збирались.

Це я кажу до тих маленьких річей, що стають великими і до того, що смерть у час війни, як і життя незмінні вартости.

— Послухаємо, — промовив хорунжий Золотаренко, — я давно сподівався від сотника якоїсь

макабричної історії і тому пропоную всім замовити ще одно турне коктейлю. Беру на себе рецепту.

В нашому одноманітному житті ці сходини були єдиною розвагою: ми сиділи тут слухаючи кожної п'ятниці нових історій і попиваючи все нові коктейлі, які вигадував Золотаренко. Це було подібне до чумацьких нічлігів. Нас загально і називали „Клюбом чумаків”. Це мало свій запах і традицію.

— Моя історія не має нічого макабрачного, — почав сотник, — навпаки простісенька історійка, але нічого не шкодить закоштувати нового коктейлю.

— Починайте, починайте, сотнику...

Ми всі звернули свою виключну увагу на сотника, якого сухе, стягнене обличчя мало завжди в собі щось, що інтригувало. Він рідко сміявся. Може так відбилися на ньому роки вигнання, які він відчував тяжче від інших, через те, що військовий із крові і костей, не знав поза війною ніякого ремесла і не міг ніде влаштуватись.

— Так от, — почав він, — ви говорили про смерть. Цікаво бачити як на цю проблему реагують різні народи. Наскільки я міг помітити, романські народи не бояться смерті, пруть просто на рожен, без ніякої слабкості. З одного боку це психоза війни, з другого це темперамент, з третього — це пояснення сягне може до містики: ті народи виховані століттями в християнській вірі мають у глибині душі переконання, що смерть це лиш продовження життя, кращого, вищого. Ви

посміхаєтесь? Звідки може взятись у якогось французького чи італійського селяха чи робітника, матеріяліста *par excellence* своїм світоглядом, така концепція, яка вимагає як не як деякого високого рівня ментальности? Ні, так є насправжки — оте нехтування смертю в еспанців, італійців, французів по мойому тягнеться здалека, з традиції середньовіччя, може з хрестових походів. Англьо-саксонці дивляться на смерть як на обов'язок супроти точно зясованих непохитних правил. Це в них більш холодне, спокійне сприйняття дійсности. Відомо вам, що англійські Томмі йшли до атаки граючи в футбол; тут проблему поставлено так: „Смерть неминуча, необхідна, бо її вимагає обов'язок, але бодай усолодім її, не думаймо про неї, зробім гру з неї”. А ось слав'яни — здебільша мають фаталістичну концепцію, мовляв: „Чому бути, того не минути”. Погляд наш — і я це з окремою увагою спостеріг — концепція матеріялістична. Смерть ніщо, так як ніщо людина та її життя. Над усім панує р і ч. Стривайте, це дивний парадокс нашої психіки: степовий, сентиментальний нарід, майже неосілий і раптом таке вивищення речі? Може, так мені здається, в цьому загальна українська трагедія, історична — ми довгий час не мали ні річей, ні матеріяльного сталого добра. Здобувши, після зменшеної агресивности Сходу, ми почали гіпертрофійно цінити його на некористь інших вартостей. Наш земляк не боїться смерті, не грається з нею як романець і не має того фаталістичного розуміння її, притаманного росія-

нам. Смерть для нього неминуча, ясна річ — ви пригадуєте символ того косаря, що неблаганно косить людей, символ часто повторюваний у нашій творчості? Але важніша не людина, яка минається, а річ, яку вона залишає. Пригадую, як я колись лежав у шпиталі з сільським парубком, який й умер. Прийшла родина і ви думаєте, чим вони турбувались найбільше? Чоботами, які десь зникли з депозиту хворого. Про це лиш і була розмова. Але вернусь до моєї історії, що вам зясує мої погляди...

— Вже давно — завважив хтось злосливо.

Сотник надпив з келиха і кивнув головою. Золотаренкова рецепта була несогінша. І продовжував:

— В 1919 році я проводив невеликим загonom кінноти на нашому Поділлі. Ви, молодші, цього не знаєте, але ви, старі, напевно пригадуєте собі, чим було тоді наше Поділля. Справжній Мексик, їй Богу, з прерізними отаманами, групами, штабами, арміями, що взаємно себе винищували, раз мирились, раз бились, ганялись одні за одними по балках і шляхах і треба було великого таланту, щоб якось зорієнтуватись у цьому хаосі. Але це не суттєве. Колись вам оповім про цей подільський Мексик. Сьогодні буде мова про щось інше. Отож крутився я зі своїм загonom в трикутнику Жмеринка-Бірзуля-Літин і старався по змозі надати тій війні характер регулярної. Мушу зазначити, що я мав вииняткове щастя: мій загін складався з дуже спокійного, селянського елементу,

який охоче піддавався дисципліні та командуванню. Між іншим, не вірте, коли вам хтось буде розповідати про анархістичний первень нашого селянства — я думаю, що рідко де ви знайдете таку любов до порядку, до ерархії, до закону, як у нас. Нарід наш за всі ці бурхливі роки дуже тужив за ладом і треба було вміти тільки цей лад завести. Наш же провід не тільки не вмів, але і не хотів того робити. Ясна річ, що селянин махнув на нього рукою і пішов своєю дорогою. Але це врешті теж не належить до теми. Хочу тільки зазначити відразу, що обвинувачувати моїх людей у якомусь башибузуцтві чи дикунстві не було ніяких підстав. Надзвичайно витримані, надзвичайно слухняні, хоч завжди шанували себе і знали собі ціну, мої підвладні були якнайкращі. З ними я міг вести війну за всіма правилами воєнного мистецтва і колиб не ідіотичні розпорядження, які я отримував від вищого командування, мій один загін міг би звільнити всю цю царину від Дністра до Бога і втримати її в своїх руках, бо це, зважте, іноді буває тяжче ніж провести кілька вдалих тактичних операцій. Тож повторюю, на моральний стан моїх вояків я не міг нарікати. Певні себе і своїх поглядів, вони бились ретельно, ненавиділи непорядок і анархію ще більше ніж я, так, що взагалі можна було, перебуваючи між ними, мати вражіння, що це не добровольчий загін революційної армії, її найкраща ударна частина, а валка статочних господарів, що повертають з якогось хліборобсько-кооперативного зїзду, або їдуть на ярмарок, продавати воли та коні...

Так от, як памятаю, після Покрови, одного жовтневого вечора ми ввійшли в невелике чепурне сільце М-чі, що розвинулось на мальовничих узгір'ях недалеко Бару. Вороги відійшли звідси ще за дня, взагалі це була якась тихіша смуга, вільна від бандитів і самозванчих отаманів. Так якби й не було війни взагалі — краєвид, як памятаю, був ідилічний, при воротях стояли статочні дядьки і курили свої козячі лапи, байдуже споглядаючи на нас, худоба поверталась із пастовнів, баби били коноплі, дітвора гралась на вулиці в куряві і десь поетично скрипіли журавлі при криницях. Ніжні тони осінніх пейзажів та кришталева тремка даль, блакитнавий торок обрію, помаранчевий пил ізжатих давно нив, це чисте, лагідне небо ще зміцнювали картину, майже імпресіоністичного настрою.

Наших стопятьдесять шабель групи злізло з потомлених коней на вигоні й почало лагодитись на ніч. Я не потребував нагадувати воякам, щоб вони ввічливо поводитись із населенням, — вони самі вже знайомились і гуторили з господарями і відразу зробили добре вражіння, як я це бачив по їхніх усміхнених обличчях, які раніше були дещо насторожені. Наші вояки не ганялись із шаблями за гусаками, не тягнули снопів ячменю, не трусили яблунь, не гукали за самогоном. Це все були селяни, з Холмщини та Полісся, в яких миттю найшлась спільна мова із цими тутешніми. Я був задоволений, проходячи до своєї квартири в сільського старости повз ці громадки моїх і м-чських філософів, що бесідували гідно та

шанобливо. Потім, коли я спитав мого ад'ютанта, хорунжого Ткачука, як подобається йому це село, він тільки прижмурих хитрі очі. — „Сотнику, щоб так скрізь було. Наші осьде, немов у гостях”.

У сільського старости я вечеряв разом із Ткачуком і кількома молодшими старшинами. Атмосфера була погідна, мила, староста виявив себе людиною тямущою, нашим прихильником, так як і всі його домашні. Було приємно перебувати між цими простими людьми, яких здається ще не заторкнуло зіпсуття нашого століття, ні те розбещене політиканство, як це було деінде. Ми гуторили повагом із старими. Жартували із молоддю, серед якої три доньки господаря дому — Тетяна, Уляна і Оксана таки справді були варті дотепів, на які в поті чола висилювався Ткачук, щоб їм подобатись. Вони дзвінко реготались і як нині пригадую — дукачі, коралі та намисто брязчали й переливались на їх шиях, гідних пера нашого романтичного, солодкого Квітки-Основ'яненка.

Але як це завжди буває — всякій приємності приходить швидко кінець і цю патріархальну, ідилічну атмосферу розбив приїзд несподіваних гостей. А саме в світлицю старости вкотилось створіння у піввійськовому мундірі, обвішане зброєю та відзнаками, щось товстеньке, опецькувате з заплилими сальцем очками, лисавеньке, на коротеньких ніжках у лякованих чобітках. За ним уперлись у хату два телепні в розхрістаних шинелях із крісами в руках, пики, що нагадували бандитські. Створіння підкотилось до мене і ткнуло мені руку:

„Масюченко, звязковий генштабу, підполковник”.

— Чим можу служити, пане підполковнику?
— підвівся я згідно з військовими правами.

— Я приїзджая іменем головної кватири повідомити населення про контрибуції, потрібні нам для дальшої воєнної дії...”

Це він виголосив різким голосом, що заперечував відразу якунебудь відповідь. І після того це створіння підкотилось до стола, зайняло без церемонії місце, кинуло на стіл торбу, напхану паперами і почало в ній ритись мов шур, іноді споглядаючи по нас ізза своїх окулярів. Ви, панове старшини, мабуть знаєте тип оттих штабових хомяків, що ми їх всі ненавиділи від щирого серця. Зухвале, нахабне, трусливе і підленьке, таке створіння з'являється там, де все вже зроблено, де нема вже ніякої небезпеки і грає на нервах вам і людям. Особливо тут, у цій місцевості, де нам так залежало на популярності і доброму імені, приїзд цього пана підполковника був зовсім небажаний.

Атмосфера, як я спостеріг, відразу змінилась.

— Папіроску? — простягнуло це ество свою папіросницю.

— Дякую, не курю.

— Слід було б якогось самогончику тай яєшеньки з сальцем — хіхікнуло створіння знов і встроило носа в папери. — Котрий з вас староста?

Поглянув по наших господарях (було їх трое чоловіків — дід, батько, син, чималий вже пару-

бійко) і пискливим голосом прочитав декрет уряду про обтяження населення „поголовним збором”. І знов голос його не допускав перечень, був прикрий, денервував.

Проте не думайте, панове (додав по хвилині наш оповідач), що я ремствував проти розпоряджень уряду, як це було у командувачів деяких частин. Назагал мене це мало обходило, теоретично я визнавав потребу оттих контрибуцій, ясна річ, але практично — на мою думку не варт було стягати їх так уже безоглядно саме у цих волостях. Інша річ, що населення здебільшого само не хотіло їх давати і ці розпорядження, тому, що примусових санкцій у нас не було, ставали черговою компромітацією і причиною до непопулярності нашої влади. Але тоді, в тому селі, я таки був би рішуче проти „поголовного”. Можливо така думка закріпла ще в мені з ненавистю до того несимпатичного емісара. Зважте і те, що я був тоді на вісімнацять літ молодший і чуття частенько брало верх над розумом.

Але я нічого не сказав і дав йому розгортатись самому. Я просто покинув його, а сам із моїми старшинами пішов до вояків, розташованих у поблизьких хатах. Мене здоганяло запрошення „хомяка” на спільну вечерю з ним, на партію карт після вечері і чай із якимсь ромом, що його він звідкись мав, але я виправдався і подякував йому. Він зайнявся зі старостою (і мушу віддати належне цьому шановному добродієві, — він льояльно ставився до хомяка як до представника легального

уряду), починав уже підвищувати голос, покрикувати і шарпатись як зінське щеня видно почувуючи себе зовсім безпечно за нашими плечами. Ясно, що тієї ночі ми вже не ночували в господі старости, бо і мені і Ткачукові та іншим не хотілось зустрічатись із цим пискливим чоловічком. Він зробив уже прикре вражіння на всіх. Дядьки почули про ціль його приїзду, чіхались, спльовували і стиха воркотіли: „От, дивись, не встигли ще нагріти місця, як приїжджають шкуру дерти. Як так буде, то до чорта нам така влада”. Наші вояки чистосердо успокоювали їх, але ви знаєте дядька: раз зіпсуєте вражіння його щодо якоїсь обставини тяжко направити. Треба великого хисту щоб їх не вразити і водночас мати за собою.

Та це не до теми. Ткачук взагалі скептично ставився до можливості перевести контрибуцію, все це було непевне, а по доброму, як видно, мужики нічого не дадуть. Ми пішли спати забувши про цю кертицю-підполковника. Над ранком, коли ми лаштувались до відїзду він уже змився як хробак із дощем — подався далі. Насунувши на чоло якогось балахона (бо мжичило), виграмолився зі своїми джурами на підводу та зник у мряці, все залишаючи на голові старости. Починали ладнатись у дорогу й ми. І я дуже задоволений був із того, що мої люди як видно, мали тут залишити якнайкращий спогад. Їх випроваджували з мішками хліба та сала, з ними прощалися, як з найліпшими приятелями, їм бажали доброї дороги, жалували за ними, непримушено-широ. І вояки

були просто опромінені. Я бачив їх задоволені, погожі обличчя, їх охоту до жартів і розмови, розумів, що вони хотіли би залишитись ще тут або хоч відплатити чимось добрим за гостину.

Я самий тис руку старості, дякував йому за себе та за всіх і він видно був зворушений, а я радів, що може прикрий спомин по гостині того добродія з головної кватири якось загладиться.

Та несподівано скоїлась халепа, історія на яку мабуть давно чекаєте. У мент, коли я крикнув до вояків, щоб сідали на коні, до старости прибігла його донька, одна з тих трьох красунь, здається Тетяна і заклопотано почала щось шепотіти. По вигляді її, доволі збентеженому та й розстроєному я зрозумів, що щось скоїлось. І вмить запитав про це, вже сидячи на коні, старосту. Той — зважте чемність і джентельменство тих простих людей — відповів мені, що це дурниці, якісь бабські справи, але я таки налягав. Він неохоче сказав мені, що його дочці цієї ночі зі світлиці пропали коралі, буцім-то особливо цінні для неї, бо то був ралець хрестної матері. Не треба вам додавати, панове, що на мене це зробило препогане вражіння. Якому дідькові треба було стягнути ті коралі, що їх врешті шаг ціна? Старий ще відтягав мене, але я таки вперся:

— Старосто, між моїми людьми злодіїв нема, але могло скоїтись нещастя, я не допущу, щоб ми залишили в вас лихий спомин.

Якраз підїхав Ткачук:

— В чім річ?

Я розповів, і цей хлопець так як і я був схвилюваний украй. Була це якась безглузда історія, бож хто міг стягнути коралі, положені на столі у світлиці? Підозріння падало тільки на нас — старшин, що заходили вранці брати залишені з вечора торби або на когось із вояків, що міг увійти ненароком у хату, шукаючи за мною чи за Ткачуком.

Я виїхав перед групу, що сиділа на конях і чекала, так і не знаючи в чому річ.

— Козаки, — сказав я, — скоїлась неприємна історія, за яку відповідаю я. Ви знаєте, як нас прийняли тут, знаєте, що досі ми нічим не сплямили нашого імені, тож допоможіть мені розв'язати справу. Ручу вам словом, що той, який добровільно зголоситься, не відповідатиме нічим і все зробимо так, якби нічого не було. Річ у тому, що в старости вкрадено коралі, річ невелику, але це неважно, бо кожна крадіж є крадіжжю, ділом негідним чесного революційного вояownika.

Після чого я наказав людям зійти з коней і дав їм десять хвилин до винайдення справника. Я знав, що вони ці справи полагоджують самі. Ткачук же, цей добрий хлопець, ще зсідаючи з коня звернувся до мужви (він, бідолаха не любив промовляти до юрби і тому його слово було трохи розкуйовджене).

— Хлопці, сказав він, дарма що ми ваше старманство, але коли тее... можете нас котрийнсьбуть перешукати, бо тее... а таке діло то прямо нікуди... ну й тее... дурниці.

Але його зацитькали самі вояки. Треба вам сказати, що нас кількох старшин і підстаршин у цьому відділі користувались повним довірем і пошаною. Не було мови про якесь підозріння.

— Та ви лишіть — узяв мене на бік староста, — я нагримав уже на дурну дівку, що там счияти бешкет за дурні коралі. Стільки народу морочити...

Я переконував його, що порядок то порядок, цього досі не бувало, щоб між нами був злодій, це плямить наші прапори...

Признаюсь, самому мені ця справа була неприємна. Нараз підійшов до мене Поворозник, старший кіннотчик із трьома хлопцями.

— Так що, батьку (вони мене часом так називали), слідство нікого не видало. І не видасть, бо між нами таких нема. Це вже я ручаю — раз товариство каже, що ніхто не брав коралів, то значить не брали. А ми вже наказали гостро, не бійся.

Він говорив сухо і коротко, але я бачив, що ця справа непокоїть і його вкрай. Другий — якийсь холмшак, як памятаю — білявий високий хлопець, сказав, що таки справді з них не брав ніхто, алеж, додав він, не треба забувати, що там ночували ще ті з головної квартири...

Це мене немов осліпило — справді, міг узяти котрийсь із двох джур того неприємного чоловічка.

— І ми постановляєм, батьку, — сказав холмшак, — в чотири сторони їхати за тою підводою, як собі хочеш...

Я пробував їх уговтати, але в їхніх поглядах і вривчастих словах почувався лиховісний брязк.

— Лови вітра в полі, де ви його знайдете?

— Нічого, найдем.

Я, Ткачук, і решта старшини дали їм волю залагоджувати це. Ми відійшли на бік, сіли на колодки й закурили цигарки. Староста тільки хитав головою, а дівчина ніяково теребила хустину — вона не сподівалась, що така веремія затіється через її коралі.

— І ви дійсно, сотнику, затіяли теж веремію — перебив Золотаренко, — чи варт було возитись із цими дурними коралями. Вкрав то вкрав, це війна...

— Друже, ви не розумієте того, що тут доводилось думати й за свою шкуру. Мужва була як вулкан, що почав прокидатись. Ви уявіть собі — пройшло не десять хвилин, а доброї півгодини як оце вони ходили, громадились, шепотілись, сперечались. Чути було тільки гудіння немов хрущів або бджіл біля вуля. Це покищо наростало, тліло. Де я самий міг би сподіватись, що ця справа так роздметься? А ті дядьки і парубки перенялись нею і мені не залишалось нічого більш, як годитись на все, що вони порішать. Не було мови про те, щоб виступати в поле, поки вони не залагодять справи. І треба було бачити, як зелектризував їх оцей здогад щодо підполковника та його підводи. Вже кількадесят людей було на конях і бралось у різні боки шукати слідів нещасливого хом'яка, який став героєм дня. Мить і вони почвали.

Ми zostались із рештою групи біля старостового будинку. І довкруги нас купа селян. Тільки вони і ми — старшини були вільні від тої гіпнози, що опанувала людей, гіпнози правосуддя. Мабуть ніколи від часів Гаммурабі не було такого стихійного прагнення кари за злочин, як прагнення справедливої помсти за крадіж отих дешевих коралів. І зважте, що все це я вам оповідаю уже у звільненому темпі, а в дійсності все це тревало незвичайно швидко. Немов справді щось вирвалось на волю, якась нестримна скажена стихія.

— Ну й що, ясна річ, напевно тої підводи не найшли?...

— Саме, що найшли. Нагнали її наші вершники, шаленим гальопом уже за сім кілометрів від села, в якомусь ліску. Підводу негайно арештували не дивлячись на лемент підполковника. Нічого не починаючи без нас, вислали в село вістового. І от уявіть собі який це рушив почот — напереді ми з рештою групи, всі кінно, за нами майже все село, старі й малі, пішки і на підводах.

Ішли ми всі, кінні та піші так швидко, що за нецілих три чверті години наблизились до того фатального ліска. Контури почали вияснюватись, лісок тихо шумів і стріпував краплі недавньої мжички, визирнуло сонце і на тлі цього ідилічного краєвиду ми побачили картину, що не віщувала нічого доброго: на підводі сидів і тремтів пан підполковник, біля нього понуро спустили лоби ті два його ординарці, а довкруги стояли мої козаки з шаблями на голо, сувора варта на чолі з малим

Поворозником, що виглядав на германського божка помсти.

— Пане сотнику, — заверещав добродій Масюченко, — яким правом мене спинено? Це бешкет, я жалітимусь у головну квартиру, ви і ваші бандити будуть віддані під польовий суд! Прошу негайно мене звільнити й дати змогу продовжувати дорогу...

Я приклав руку до шапки:

— Пане підполковнику, сумно мені, але мушу виконати обов'язок. Мої люди переведуть у вас особисто та у підводі докладний трус.

— Що? — заверещав знов Масюченко й оченята злісно заплигли в нього, мало не вискочили, — яким правом? Ви знаєте хто я? Ви знаєте, що дозволяти на трус у мене має право тільки старшина найменше в генеральській ранзі?

— Пане підполковнику, — знов чемно заявив я йому, — ви не здаєте собі справи з положення. Раджу вам, поглянувши довкруги себе, без спротиву піддатись обшукові, що зрештою є тільки формальністю.

— Та, що там, батьку, — загудів хтось з моїх козаків — довго ще панькатись із цією цяцею? Хлопці, ану!

І я бачив тільки ляковані чобітки мого підполковника, що заблимали в повітрі. Дужі лапи стягнули його з воза, за ним стягнуто і двох чвалаїв, підполковничий балахон вітрилом напнявся схоплений відразу кількома і обшук почали докладно, методично.

— Безправство! бешкет! всі під польовий суд! — кричав чоловічок, але звільна стихав, на решті збагнувши всю вагу хвилини. Люди хмурим колом стояли коло підводи, коло цих миршавеньких коників, що невинно тягнулись мордами за пожовклою травою. Немов досвідчені поліційні агенти порались мої хлопці у шкаматті емісара головної кватири. Усіх трьох роздягнули до сорочки, пробували навіть шви, витрясали ногавиці, заглядали в шапки, у чоботи, але коралів не було.

— Що ви власне шукаєте, люди? — допитувався підполковник синіючи від холоду і мабуть від переляку.

Треба признатись, що годі було стриматись від сміху дивлячись на це нужденне маленьке створіння, що стояло на горбку в пасмистій довгій сорочці, тупцюючи на тоненьких волохатих ніжках.

— Що шукаєм, побачиш, д о б р о д і ю — понуро сказав Поворозник, а ви мабуть знаєте, що це слово „добродій” у ті часи нічого д о б р о г о не віщувало. Я з задоволенням спостеріг, що обшук не дає ніяких наслідків, бо чиж можна було уявити собі хоч приблизно всі можливості тієї ситуації, колиб коралі справді знайдено в цих людей? Мені мурашки пробігли поза шкірою.

— Тут нема, — сказав той самий Поворозник, — відійди на бік, беремось за підводу.

Все з повозу викинули, навіть сіно зіпід сідала, перетрясали кожний його жмут, відділили кожну стебелинку. І нараз я здригнувся, так як здригнулись мабуть і всі, що в мертвій мовчанці диви-

лись на всю процедуру. Залишалась тільки та шкуратяна, напхана паперами торба підполковника, — все крім неї було вже переглянено. Тут могло бути або його спасення або загибіль. І коли урочисто Поворозник розщипнув її, щоб витрусити нарядно її зміст, здавалось в цілій юрбі не шиширкнуло, все завмерло. Сонце якраз підійшло високо, облило нас усіх золотом і тихо-тихо було в тому ліску, що неначе смішкувато придивлявся нам.

— Єсть! — крикнув несамовито Поворозник. З торби висовгнулась малиноюю, прегарною гадючкою низка коралів, метнулась і упавши на рядно тихесенько зашамшіла, витягнулась на сонці гарячим, тремким тільцем...

Що було потім, тяжко розповісти... Рев і гуд, буремний рокіт... Я памятаю, підійшов до добродія, якого вже цупко схопили руки:

— Підполковнику, навіщо вам здалися ці коралі?...

Його челюсть тряслася, він щось мимрив, а очі його стали широкі-широкі. — Ласки, громадо, ласки... — запіяв він тонко, мов півень перед смертю. Його худе тіло шарпнули, кудись поволокли, вздибили, я бачив лиш пасмисту сорочинку, що жалісно тріпоталася, я бачив ноги з рудим волосінням, що чомусь знечевя замигтіли в повітрі. Писк, пронизливий крик... так панове кричить заяць смертельно наляканий...

— Не кусай гаде — хтось вилаявся... Створіння повзало по землі, їло землю, обіймало чоботи тремтливими руками... потім зникнувши у юрбі

з якимсь скавулінням, з харчанням виринуло знов. Ми побачили десь високо те обличчя змінене страхенням, — жахливе обличчя... кругом шиї зашморгнулась шворка... ще писк, здушений, тихий — дерево тихо захоліталось і згодом тільки безвладне тіло мерляка жаско скошене повисло на гиляці... Ніхто не озвався ні словом...

— І ви дозволили, сотнику на цю розправу, — сердито вкинув Золотаренко, — я був трохи іншої гадки про вас... Як старшина ви повинні були пам'ятати про гідність імені...

— Друже, — скрикнув і собі сотник, видно вражений, — затямте раз на все, що я ніколи нічого не роблю, що перечить моїй честі. Але хотів би я бачити вас, що ви, мій любий, зробилиб, колиб попали в цю невияснену досі історію. Я, Ткачук, і ще дехто, поривались із наганами, я заповів, що стрілятиму і ви думаєте, хоч хто небудь послухав нас? Це були звірі роздратовані білим залізом, ця юрба хвилювалась мов море, вила й ричала. Нас схопили залізними руками ззаду й тримали ввесь час езекуції. Це було нечуване і невидане видовище. Я просто не пізнав моїх людей. І ви хотіли б, щоб я не допустив їх до самосуду? Та ви знаєте, що ще мить й нас усіх може б додали до товариства нещасному хомякові, що дригав там ніжками. І це робили люди, які на мій наказ ішли вмирати. Чудно...

— І що потім?

— Нічого. Шквал затих, вулькан згас. Група сама вишикувалась у лави і той самий Повороз-

ник повідомив мене, що чекає наказів. Не залишалося нічого іншого, як повести їх уперед, що я й зробив.

— Але ви зробили хоч слідство, покарали винних?...

— Другого дня, коли я вже мав готові списки тих, яких треба потягнути до відповідальности, ми попали між два ворожі вогні: нас косили кулемети, а ззаду наскочила кіннота. Майже дві третини групи залишилась на полі. Згинув там і Ткачук і Поворозник і мене важко ранено. Коли я вийшов ледви живий із шпиталю по трьох місяцях, група не існувала. Її розформовано поміж іншими частинами. Де мав я шукати винних?... Ось таким чином і скінчилась ця історія з коралями...

— Так яка ж п р а в д а об'явилась вам сотнику після цієї історійки з коралями? — насмішувато озвався Золотаренко, який завзявся того вечора на сотника.

Той рахманно подивився на нього.

— Ви хотіли б відразу все, мій дорогий. Тому ми тут і є на чужині, що не вміли тієї правди збагнути як слід. Замалі ми супроти неї. Знаю тільки одне: що вона виринає з темряви і порожнечі, з тієї прірви між с м е р т ю і ж и т т я м немов з ночі ранок, немов веселка ізза хмар. Це прекрасна правда, хоч безіменна. І дорога до неї — нещадність.

— Інакше кажучи...

— ...інакше кажучи наш народ у цій війні став собою переступивши смерть. Саме цей мент

мені довелось бачити. Згадайте Еврипіда: „Хто знає, може життя це смерть, а смерть це життя...”

Сотник замовк, смоктав свою люльку. Він мав до своєї черги на працю ще пів години і волів виповнити її мовчанкою.

ОСТАННЯ АТАКА

I.

Ішли похиливши голови. Вперті, грізні, мозчазні. Їх каски були тяжкі і тверді, їх крок, відбиваний цвяхованими чобітьми, гострий і рівний. Це була піхота, що йшла в атаку.

Молоді поручники Отто фон Гагенав і Франц Остероде вертались з дозору і чекали поки не перейде залізна фалянга.

— Багато з тих людей у касках не побачать своєї батьківщини, промовив Гагенав, клепаючи коня по пружкім карку.

— Чорт побери! — вигукнув Остероде. — Гра варта свічки. Ці люди пишуть своїми багнетами історію. Вони — співтворці великої епопеї...

Гагенав сумно посміхнувся. Цей бліденький хлопчина ставав усе більше мелянхолійний.

— Ні, Франце — сказав він, — це за велика гра! Це гра зі смертю. Тисячі людей ідуть на вірну загибель.

Остероде перервав його.

— Отто! Я не пізнав тебе. Невжеж ти не розумієш, що саме в тому краса — дати забити себе для справи, до якої не прив'язуєш жадної осо-

бистої ваги. Для мене ясно — теперішнім треба жертвувати для майбутнього.

Останні кольони пройшли і зникли в морозі. Там рвалися шрапнелі, і звідти глухими перекатами доходила канонада. Там ішов бій.

Вершники рушили вільною дорогою, простуючи до села, де стояв їх відділ.

— Яке це все звіряче та нелюдське. За цей час я забув, що був колись в університеті і читав Канта.

Остероде коротко засміявся.

— Що нам Кант! — скрикнув він — що нам усі поштиві дідугани, які базікали про права людини та про інші нісенітниці, коли нашим єдиним правом — сила, коли ми воля нації, яка живе і творить! Памятаєш старого Ніцше: „Жага могутності — це жага життя“!

Знову замовчали і знову Гагенав почав перший:

— Франце! Те, що ти говориш — це все кондотієрство, а сьогодні ж двадцятий вік... А зрештою — Гагенав зідхнув — може... може і так треба... Я такий утомлений, Франце...

Іхали мовчки. Остероде закурив цигарку.

І справді Гагенав був утомлений. Колись війна здавалася йому музикою, вічним святом, де при реві гармат і зові сурм так легко й непомітно вмиралося. Зрештою, тоді він про смерть не думав зовсім — це було так ясно й певно: вернутись до дому героєм, або віхати переможцем у чужу столицю,

де ворожі прапори і жінки хилились би перед ним. Але це були мрії молодого корпорантського фухса з тих, що навіть ще не билися на рапірах і тільки послуговували за столом на штіфтунгсфестах. Це були дитячі фантазії, юнацька буйність. Тому, коли його покликано до армії, він не зважаючи на прохання батьків, перевівся з запілля в бойові частини. І не минули три місяці служби, як він був уже в найкращому відділі, авангарді армії: Гусарах Смерти.

Озвалися в аристократичній крові століття. Молодим корпорантом заволодів дух предків, що йшли з Фридрихом Барбаросою на Єрусалим. Спалахнула стара, палка кров хрестоносців.

Але це було колись...

II.

Поручники підіхали до квартири. Остероде пішов здавати рапорт. Вояки гомоніли при кухні, пили каву і заїдалися цвібаками. Їх не переймав зовсім ані гук гармат, ані близький фронт. Вони жартували, немов у себе вдома при пиві. Тепер їх головна увага була звернена на Івгу — молоду тутешню дівчину, єдину жінку, що була в порожньому волинському селі, де невпинні бої залишили тільки три хати. Вона приходила щодня за зупою, яку вояки залюбки їй давали. Але ніхто не важився сказати їй щось поганого. Мала вона якийсь

дивний, такий неподібний до прифронтових дівчат вигляд і хоч очі її були живі, бедра стрункі, а кров кипуча, нікому не приходило на думку її зачіпити. О, хай би спробував це хтось зробити! За нею вступилися б усі, бо всі любили Івгу, якої імя так легко вимовлялося та було, як вона — легке, запашне й молоде: „Івга“!

— Івго, ми вже йдемо геть! — говорив молоденький гусар, смішно якось перекладаючи це на миги. Але вона зрозуміла його. Заслонила рукою очі, мов би з жалю, і похитала головою.

Потім показала на горщик. „Хто їй даватиме обід“?

Вояк з ряботинням на обличчі, білявий берлінець, прискочив до неї:

— Івго, кого більше любиш, мене чи зупу? — Івга показала на зупу. Всі зареготалися. Білявий, ніби зі злістю, вилаявся.

Дівчина довго щось думала, а потім враз почала говорити. Показувала на схід, де йшли бої, з жахом хитала головою.

— Вона хоче сказати, щоб ми кинули зброю і йшли додому! — засміявся один вояк. І крикнув, звертаючися до Івги:

— Не можна Івго! Ми мусимо перше добре накласти русам.

Це чув Гаґенав, що саме виходив з кватири команданта.

— Прокляті раби — подумав він. — Нашадки прусацьких кріпаків.

Гагенав повернувся і пішов геть. Він був дивно схвильований. Командант відмовив йому відпустки. Гагенав ішов і думав:

— Ординарний різник, — говорив він до себе (до війни командант дійсно був власником різні в Ганновері). — Йому розуміється вистачають рапорти та нічні тривоги. Йому більше нічого не треба. Це його фельдфебельська стихія. Але мені вже обридло все це, мені треба відпочити. Відпочити від гуку, свисту куль, цілої сірої, вошивої буденщини. Почути, хоч раз, легку музику, поговорити в цукорні з якоюнебудь миленькою блондиною, побувати хоч на одній прем'єрі в театрі, себто стати людиною, людиною, а не машиною та гарматним мясом.

Гагенав сів на бруствері старого окопу. Тут ще позавчора був фронт. Стояв і думав далі:

„Хіба я не зложив себе цілого в жертву батьківщині? Хіба ухилився від військової служби? Хіба не дістав залізного хреста за перехід Бзури? А тисячі випадків, де наражав своє життя!... Для кого це все? Аджеж не для своєї примхи, а для цієї ж батьківщини, для війни“...

Гагенав криво посміхнувся.

— Війна! Це безцільна, брутальна різня людей з волі кайзера і союзних держав. Кому це потрібне? Та хіба сам кайзер і союзники знають навіщо ця війна? Пригадав собі анекдоту з офіцерської кантини: Старого Франца Йосифа повідомили, що Австрія розпочала війну.

Schlägt ihn doch fest diesen verfluchten Preussen!
— відповів він, живучи ще спогадами про 1866 рік...

Гаґенав знову посміхнувся:

„І через таких от йолопів він має страждати? Стояти по розїздах під дощем, по три дні не сходити з коня, в кращому випадку ночувати по брудних норах з проститутками і тягнути ром з Остероде?... Безглуздя! Той пуцулуватий Остероде, який не міг в університеті зліпити двох слів про літературу, не прочитав за своє життя ніодної порядної книги — торочить йому про Ваґнера й цитує Ніцше... Дурень! — наголос вирвалося поручникові. — Він не розуміє Ніцше. Він викривлює його цілу науку про людську мораль. Власне надлюдина й повинна бути вища своєю мораллю понад усе. Що для надлюдини ці всі бомби, етичні розмови про обов'язок, кайзера й батьківщину! Найвища мораль — це я. Жага могутности — це власне запанувати над усіма умовностями життя. Не прийняти оточення, не датися нікому зігнути, перемогти кожного, хто стає на дорозі — це й є могутність, героїзм!

— Так! — вигукнув поручник Гаґенав і підвізся, осліплений та зворушений величчю свого духа.

І враз він кинув геть шаблю, зірвав з грудей хреста, жбурнув свою пікельґавбу й засміявся.

Вечірнє сонце грало на його обличчі, вітер розвівав його м'яке золотаве волосся, ціла його струнка постать витягнулася з почуттям своєї сили. Це була апотеоза його великого еґоїзму, рап-

товне зрозуміння своєї сили та здатності йти проти всіх, утверджуючи свою волю до влади. Він уперше, за цілий час свого побуту на війні, почувся вільний, знов починав бути самим собою, жити тільки для себе. І тоді щось дивне зродилося в його душі, наперло нестримним валом. Він упав на землю, довго лежав непорушно і почуття невимовного щастя охопило його враз з несподіваною силою...

...А десь в болотах ішли атаки за атаками. Батерії починали лиховісно перегукувати і в селі три-можливо сурмили на алярм.

Раптом хтось лагідно діткнувся до його голови. Поручник зірвався. Перед ним стояла... Івга. Вона була, як завжди, з горщиком в руках і, як завжди посміхалася.

— Твої пішли геть! — показала вона на дорігу.

Поручник хитнув головою.

— Ти не йдеш?

Поручник мовчав. Він не міг збагнути її дивної мови. Врешті він зрозумів її запит.

Тоді він знову хитнув головою:

— Ні!

Івга спаленіла. З її уст злетіло щось чарівне й таємне. Вона щось говорила поручникові. Щось, чого поручник ніяк не міг второпати. Але йому було невимовно любо слухати її тихого, лагідного голосу. Нараз він притягнув її до себе і поцілував просто в молоді уста. Вона не противилася. Але це не був поцілунок пристрасти. Це була тиха по-

дяка і привіт зеленій землі, привіт новому життю, що відкривалося перед ним.

Так стояли вони довго. Врешті Івга піднесла горщик і потягнула поручника за собою. Вони пішли полем, що стояло облогом, пооране гранатами.

Пішли тихі й щасливі...

...А в селі сурмила сурма на похід і рівними рядами тягнулися по битій дорозі Гусари Смерти.

Армія йшла вперед.

III.

Це була маленька ліп'янка з очерету в тихім ліснім закутку. Там цілий день щебетали таволги і бреніли хорустелі, зникаючи в молодших туманах, що йшли з ріки. А ріка була близько, зараз за ліп'янкою там, де починалися трясовиння й глухі багнища. Завертала вона лінивим рукавом, порослим очеретом, і гинула десь у хащах, виблискуючи тільки сріблом плеса між куп'ями.

Тут жила Івга і дід Арсень, глухий на ліве вухо. Жили тихо і мовчазно, разом з коровою, що дзвонила клокічкою понад рікою. Корови не забрав їм ніхто. Війна обійшла їх боком. Дід Арсень навіть не знав, що є війна. Коли гупали гармати, він хрестився, думаючи, що це гремить. Плів кловінь і бубонів якусь довжезну пісню, таку затяжну і нескладну, як усе його оточення. Коли Івга прийшла з Оттом, він глянув скося.

— Парубка привела?

— Авжеж! — засміялася Івга й подивилася на Отта. Очі її жмурилися й дивно блищали зпід довгих вій, що тінню лягали на обличчя.

Раптом вона звернулася до Отта:

— Як тебе звати?

Поручник не зразу зрозумів. Тоді вона ткнула його пальцем.

— Отто... — відповів поручник.

— Отто... Отто... — повторила Івга і враз засміялася й вибігла геть.

Гагенав ліг у холодок, дивився крізь рої комашні на захід, що горів криваво над лісом.

Був вечір. Старезні дуби тихо хитали віттям і хилилися похмурою брилою над ним. У лісі цвіла черемшина і п'янила немов дурман своїм пахом. Дерева огорталися туманом, маячили мов чудернацькі привиди. З ліса брели вечірні тіні і сторожко їжилася хаща. Ішла з болот, з лугів над Стоходом, з темних надр пущі романтика первісного життя — невибагливого та простого, але міцного та пристрасного, як той лісовий зов, що лунко котився між стовбурами дубів.

І не зважаючи на те, що поручник був спокійний і лагідний, його непокоїло щось таке саме, як лісовий зов... Він думав про Івгу. Вона дратувала його своїми ногами, струнками, немов виточеними, але згрубілими від спеки та холоду, драгувала своїми круглими, повними плечима, що вигиналися під сорочкою, і сміхом жагучим та дзвінким, як

намісто на шиї. Вона споглядала раз-у-раз на нього, готувала собі в ліп'янці постелю, то враз зачувши щось в лісі, зривалася та кам'яніла, слухаючи чогось, що тільки сама чула, чогось дикого, міцного та буйного. Тоді обличчя її кам'яніло, ніздрі роздувалися, очі сонно примикалися.

Це гуділа в ній весна.

Дід Арсень не звертав на поручника жадної уваги. Тільки глянувши на череп, що був пришитий на рукаві, кинув:

— Що то, смерть?

Отто зірвав відзнаку. Його мундур, такий блискучий і чепурний, тепер став сірий, як у звичайного рядовика. Але було йому добре, погідно та легко, як після бурі.

Івга принесла тепле молоко:

— Пий Отто!

Отто пив. Був голодний.

Дід роздмухував вогнище, що червоними смугами лягало на його худі вилиці. Дим відгоняв комарів, що одноманітно брєніли роями.

Отто думав:

„Ось тут, у волинській пущі, сидять трое людей. Власне двоє, бо старий не числиться. Пара. Їм тут добре... Їм непотрібна електрика, телеграфи, льокомотиви. Їм природа постачає всього. Нащо ж уся філософія, увесь дорібок віків? Людина вийшла з природи й повинна туди повернутися. Це влучно Жан - Жак... А зрештою, як легко позбутися цілого вантажу цивілізації. Побути тут, одягну-

ти полотнянку, як цей поліський дід, ходити босому і забути про комірці та ляковані черевики, забути читати та думати, почати жити простим, нехитрим життям, як і ці люди“..

З жахом згадав поручник війну, вошивих рядовиків, дні повні тривоги і втоми.

Він знову був собою. Тепер тільки тимчасовий упадок сил. Ще кілька день і він цілком прийде до рівноваги, знову стане молодим, здоровим, сильним. Стане півбогом. Вернеться до доброї, далекої старовини камяного віку.

Дід Арсень дрімав біля вогню і прокидався тоді, як його припікало. Підводив голову, гостро дивився на Отта і бубонів щось довго під носом. Івга пішла спати, не зважаючи на поручника. Ставало тихо. Тільки десь гупали далекі батареї, хмиз тріщав, догоряючи.

Поручник не спав. Він уже не раз ночував під голим небом, разом з кіньми і вояками, але цієї ночі було йому якось особливо дивно й ніяково. Здавалося, що все шумить, шепоче й блукає біля нього, що з нетрів вириваються якісь веселі вюнкі, тіні й танцюють навколо вогню. Але це була омана. Поручник лежав, перевертався і знову починав думати про Івгу. Нараз щось струснуло ним. Він підвівся і тихо поповз у ліпянку. І там у ліпянці він з несподіваною гостротою відчув її присутність. Тоді він забув про все й тільки уста спрагли та жагучі прошепотіли: Івго!...

Але в цей момент Івга прокинулася, зірвалася

й вибігла надвір. І там, десь у тьмі, засміялася. Цей сміх довго лунав по лісі дразливими й глумливими дзвіночками.

Поручник побіг за нею, але болюче вдарився в стовбур. Тоді пропала вся тайна цієї жагучої ночі і чогось стало соромно. Поручник ніяково повернувся й знову ліг біля вогнища. Дід саме прокинувся. Уважно глянув на нього, підвівся на лікті:

— Чого бродиш, навіжений? Дівки не візьмеш, вона не з таких...

Відвернувся й захропів знову.

Вже сонце добре пражило, коли поручник прокинувся. Він умився, випив молока й пішов до ріки. Івги не було. Дід сам заставляв кловню.

— Глуши рибу! — гукнув дід до нього.

Отто зрозумів. Він уліз у воду, де дно було мулке та багнисте, і мусів бовтати там ногами. Захляпався, забрудився, довго не йшло як треба. Дід витягав самих черепах та жуків. Так довго ходили берегом.

Отто добре втомився, комарі неймовірно викусали його, він душив їх брудними руками, лишаючи болото на лиці.

Полову було обмаль. Дід утомився теж. Кинув щось непривітне поручникові і поніс кловню до хати. Плював тричі на захід, через поріг — відвідьм відганявся. Сердитий був. І аж тоді злагіднів, коли поручник знайшов у кишені пів пачки вояцького тютюну та дав йому до люльки. Тоді затягнувся, закашлявся, засміявся і ліг біля вогнища.

— Добрий бакун — зідхнув. — Давно не курив такого. Усе вишню та бурян.

Цілий день поручник ходив по лісі, збирав квітки, розкопував муравлища. З лісу якось вийшов на дорогу, кудю прийшов з табору. На обрії далеко, битим шляхом, тягнулися обози і багнети вилискували на сонці. Фронт очевидно пересовувався далі. Гагенав зморщився — це нагадало йому недавнє минуле.

Раптом він побачив Івгу. Вона несла в горнятї, як звичайно, юшку. Побачивши поручника засміялася і здалека махнула рукою.

Обидвое пішли до ліса. Він у зеленому мундурі, вона вся в червоному, як червінь світанку. Дивилися одне на одного, сміялися, але не говорили, бо і так не зрозуміли б.

Дід похмуро глянув зпід лоба:

— Знов він з тобою! Чого йому! Хай іде!

— Е, хай, діду, залишиться. На всіх стане. Він тихий.

— А чого поночі бродить?

Івга засміялася:

— Не дістане нічого. А вам бакуну дасть.

Дід утихомирився, хоч ще буркотів, не знати чи до себе, чи до Івги.

Отто був збентежений.

— Ходи! — гукнула до нього Івга.

Вони пішли разом до лісу пасти корову. Отто лежав і дивився на неї, вона плела віночки з пів-

ників і щось наспівувала. Дід стукав десь молотком по бодні, а з ним дятел на дубі.

Було тихо і добре.

Так минув другий день.

Поручник уже починав зживатися з новим життям. Придивлявся до Івги та діда, порівнював їх із собою. Вражала його мова цих людей. Щось тягуче, солодке, спокійне, як шум цього тихого лісу, як плескіт цієї багнистої ріки — було в їх мові. Якою іншою була його мова! Мова переможців, хижаків і вояків тверда, сталава, рішуча. Але тепер ця тиха, сумирна, лісна мова відповідала його настроям, навівала якусь тугу, зворушувала. Десь там була війна з її страхіттями і смертю, тут була тиша та спокій. Тут не хотілося піднести руки, щоб відігнати комарів. Тут панувала якась розкішна сонність. Відвічна сонність глуші. Тут жили й родилися, щоб родити інших, знайти їжу і вмерти в спокою. Тут ніхто не знав про якийсь другий світ, де борються і гинуть за гроші, за шматок хліба. Тут ніколи не чули про парламентарні кризи, про соціальні рухи, про суперництво націй. Тут не було змагання та руху, тут було ідеальне життя ідилічної людини, тут була первісність.

Отто, що зріс серед гамору міста, не задумувався над тим, чи може так довго вижити. Він взагалі не думав про завтра. Його цікавило лише сьогодні — як дід латає сітку, як Івга гукає на корову, як дятел довбає на вязі, як шорохтить у траві вуж. Він ділив день на години — коли пив зра-

ня тепле молоко, коли Івга приносила юшку, коли знов вечеряв молоком і медом. Ніщо не каламутило його спокою. Дід уже не кликав його на рибу. Отто йому тільки перешкоджав. Отто лежав цілий день під сосною, муркотів пісеньки, дивився на отари хмарок, що повзли по далекій блакиті, а коли змудилося лежати — йшов у ліс і блукав сам, із своїми думками, надиханий тихою радістю життя.

Тільки вночі його огортав неспокій. Він лежав біля ліп'янки, чув як віддихала Івга і відчував її присутність. Тоді не міг заснути. Івга маячила там у темряві чарівною зявою і бентежила його уяву. Прокидалося щось несвідоме та нове. Отто відчував, що вже не панує над собою. Підносився і повз тихо в ліп'янку, будив Івгу, з тремтінням дотикаючи її теплих рук. Але вона зразу зривалася, відпихала його своїми сильними, як у лісової звірюки, руками, або тікала, сміючися, у ліс і ховалася десь там до ранку.

Отто плентався назад. Ставало соромно за свою звіринну жагу. Видавалося гріхом бентежити цей лагідний спокій. Тут усе мусіло прийти незломним законом відвічного. Івга сама прийде, коли її дійсно потягне до нього. Аджеж удень він вже бачив, як хвилювалися її груди, коли вона проходила повз нього, бачив, як часом дивно горіли її очі. Вона прийде до нього!

А ранком Івга сміялася, сідала біля нього і тихо пестила його руки.

— Івго! — шепотів поручник.

Дід зранку, звичайно, ходив на ріку. Якось, у саме полудне, він почав гукати. Отто зірвався і побіг на його голос. Дід радісно кричав десь у хащах. Він тягнув здорового сома на беріг. Але сом рвався і дід ніяк не міг собі з ним дати ради. Отто кинувся на поміч. У двох вони насилу витягли рибу. Дід був захоплений. Сміявся і плескав сома по чорнім хребті. Сом тяжко дихав, рухаючи довгими вусами. Дід добув ножа і перерізував рибі горло. Темна, холодна кров почуріла на траву. Тоді дід забрався до риби і довго порався біля неї. Отта нудило від неприємного запаху товщу та кишок. Але дід не давав йому спочити. Тільки пізно ввечір вони понесли рибу до дому.

— Ай, лепський який! — скрикнула Івга. Вона пробивала сало, розглядала плавці й шарпала сома за вуса. — Здоровий, бо мерців їсть. Трупичкою пливуть, ось він і годується.

Того вечора всі втрьох наїлися, як ще ніколи. Дід розійшовся і плів якісь теребені. Отто сидів біля Івги. Він уже починав її розуміти. Вже і сам міг звязати кілька слів. — Івго, любиш мене? — питав Отто.

— А чом ні? — Івга сміялася, тільки невідомо, чи з того, як він вимовляв, чи з чого іншого.

А бір гомонів. Тріщало ломаччя і листя шелестіло так, немов би хтось йшов незнаними лісовими стежками.

Івга довірливо дивилася на Отта, знову сміялася, показуючи білі, як у вовчиці, зуби.

Отто поклав свою руку на її коліно. І чув, як знову заграла в ньому кров, як знов прокидався в ньому хтось другий — владний і хижий.

Але він переміг себе. І повний дивних думок пішов спати.

У сні, кілька разів здавалося, що хтось стоїть над ним. Він відкривав очі. Ні, це був сон. Нікого не було. Івга спала в ліп'янці, а дід хропів, прикурнувши біля вогнища.

Десь у глухій гущавині кричав пугач. І бір хмурився чорним велетнем, сосни шуміли тихо і загадково...

IV.

Того дня пройшла над лісом буря. Ще зрана було душно і парно. Ластівки шугали низько над полянами і комахня настирливо брєніла. Надлітали хмари і здалека йшли перегроми.

Буря зближалася.

Прийшла, нагинаючи дерева. Тривожно загомоніла пташня. Івга забилася в кут ліп'янки, боялася грому. Тільки Отто стояв на галяві, лицем до бурі. Його кучері розвівалися на вітрі, злива сікла його лице. Але він стояв увесь заслуханий в могутній гимн, увесь зачудований. Він ріс з бурею.

Наростало в ньому якесь нове, могутнє почуття. Змагалося і перемагало. Захоплений і радісний, він стояв і вслухувався в шум вітру. Так він стояв, аж ушухла буря.

Знову виглянуло сонце, а разом з ним прийшла якась незвичайна погідність в душу Отта.

Ішов вечір. Було тихо. Лише десь знову грізно греміли гармати. Це змінявся фронт.

Отто довго був у лісі. Він блукав, зриваючи кислий терен. Потім ліг на м'який мох, ще мокрий від дощу, і задрімав. Коли прокинувся, була ніч. Молодик високо й непорушно стояв над лісом. Треба було вертатися.

Перше, що поручникові впало в око коло ліп'янки — це якийсь незнайомий, що прикучнувши біля вогнища, закурював цигарку. Це був худорлявий, низький чоловік у мундурі австрійського піхотинця. Вогонь яскраво позначив на його обличчі худі вилиці й ями та рідку жовту щітину. Він зразу не сподобався Оттові. Щось закипіло в нім заздрісне, ненависне.

Піхотинець підозріло глянув на Отта і зірвався.

— Хто це? — спитав хрипло Івги покрученою польською мовою.

— Свій, не бійся. Він тут сидить з нами — спокійно відповіла Івга і цікаво приглядалася їх зустрічі.

Піхотинець уважно оглянув поручника. Тільки високі жовтаві чоботи нагадували про його колишню приналежність до великої армії.

— Дезертир? — спитав піхотинець, посміхаючися.

— Все одно — понуро відповів Отто і сів біля діда.

— Гадаю, нам тісно не буде?

Піхотинець простяг руку, але Отто вдав, що не бачить. Той знизав плечима й почав весело та вільно:

— До чорта! Ця війна затяглася на довго. Хто має охоту підставляти черево під російські багнети — хай іде. Я не маю жадної охоти до цього. Думаю, що в цьому лісі безпечно? Га? Як бачу, тут добре місце для дезертирів. Старий глухий, як пень, а дівка нічого собі. Весело буде... Коли б ще тільки чарочку. Та й з тим якось буде, фронт недалеко... ранених безліч — по черзі ходитимемо. На дівку жеребка тягнутимемо. Та, чи не все одно....

Він реготався, споглядав на Івгу й крутив цигарку за цигаркою.

— На війні так, товаришу, — думай тільки про себе. Що побачив, бери, нічого не шкодує собі. Будеш на них дивитися — дурнем будеш. Що, може перекинемо карти, пару разів? У мене завжди є. Не хочете? Ви, я бачу, якийсь відлюдок і непривітний. Нічого, живемося.

Цього вечора Отто дістав меншу порцію молока. Тепер ділили на трьох. Дід напився і дрімав, щось пережовуючи і перебираючи губами. Івга слухала незнайомого, споглядаючи то на нього то на Отта. Незнайомий, полишивши поручника, став балакати з нею про якісь веселі речі, бо Івга сміялася часто й неспокійно. Двічі рази він ліз до неї з руками, але вона ляпала його й відштовхувала від себе.

— Дика, товаришу, вона? Як думаєте?

— Не знаю — понуро відповів Отто.

Він лежав горілиць, дивився на зоряне небо. Цей австріяк з рудавим волоссям, брудною, як земля, сорочкою, що по ній мабуть повзали воші, ногами, від яких йшов огидний дух, йому рішуче не сподобався. Він взагалі не любив австрійських вояків, цієї різноколькоїрної збиранини націй, а цей ще дотого був якийсь волоцюга, може й злодіяка, бувалець нічних притулків за мирних часів.

Але це тут не грало ролі. Він — німецький аристократ і цей австрійський люмпен-пролетар, були тут рівні. Обидва дезертири. Польовий суд не розбирав би їх родоводу. Обох поставив би під шибеницю.

Дезертир не хотів спати на дворі. Він ліг на Івжину постіль. Івга лягла біля вогню проти Отта. Незнайомий довго борсався, поки заснув. Отто, зморений бурею і думками, швидко заснув теж. Стало тихо — тільки тріщало багаття. Враз Отто

прокинувся. Причулися йому якісь слабії зойки, якесь дивне шамотіння.

Ще мить і він зрозумів усе. Він зірвався і в темряві схопив австрійця за карк. Тонко й несамовито закричала Івга. Дезертир мерзотно вилаявся, шарпнувся і скочив до Отто. Він був звинний і хитрий, але Отто був міцніший. Відпочинок у лісі пішов йому на користь. Вони впали і покотилися на землі. Отто чув, як його противник тяжко дихав, чув його гнилий віддих, дотик його цупких пальців.

Івга перелякана, з широкими очима стояла і стежила за ними. Але вони, важко дихаючи, розчіпилися і стали на ноги один проти одного. Одяг їх був пошарпаний, Оттові з носа текла кров. Раптом Отто згадав ніж. Але австрієць випередив його: миттю добув з кишені довгий австрійський штилет. Отто не вмів орудувати ножом. А ворожий ніж шарпав його плече і кров заливала очі. З розбігу Отто натрапив на вогонь, опік собі ногу. Біль додав йому сили і враз він скочив на піхотниця і вдарив його в плече. Чув, як хряснула кістка. Піхотинець зойкнув і випустив ніж. Очі його забігали з жаху. Він обернувся і побіг до лісу дрібним, трусливим бігом. Але Отто, п'яний перемогою, здоганяв його. Він знав цей ліс, він умів оминати стовбурі та корчі, а піхотинець плутався. Втікав, як заєць, повен жаху, тяжко віддихаючи. Отто надогнав його і з цілої сили всадив йому ножа в плечі. Австрієць впав. Отто, закривавлений і виснажений, зралився теж.

V.

Хтось діткнувся до його плеча.

Це була Івга.

Вона схилилася над ним і він чув її тепло. Тоді знову забурлила в ньому кров і він схопив її в обійми. Поцілунки його кривавили її. Вона тихо стогнала. Але це не був стогін жаху і тривоги, це був стогін подиву та захоплення переможцем. Вона обняла його голову й заплющила очі.

Це були дні перемоги Отта.

Він сидів з підв'язаною рукою, блідий і поважний, і грівся до сонця, посміхаючися тихо і радісно, коли Івга проходила повз нього. Він знав уже її. Вона слухала його, як дитина, і пестила, немов котеня.

Часом Отто згадував жахливу ніч.

— Де він? питав про піхотинця.

— Там — показувала Івга на річку.

І посміхалася: — Вже риба їсть його.

Вона сама тої ночі заволокла за ноги піхотинця до річки. Він був тяжкий і залишив слід на траві. Але з россою слід пропав. Трава піднялася й ніхто б не пізнав нічого.

Якось Отто поглянув на себе в криницю.

Там відбилося його смагле обличчя, що набрало гострого виразу. Борода й вуса відросли — він став неподібний до себе, до давнього, меланхолійного Отта. Був молодий, сильний, здоровий.

Він віднайшов сам себе.

І Отто думав:

„Яка дурниця була мріяти про ідилію і спокій і жити сонним, лінивим днем. Аджеж у бурі народився всесвіт, аджеж у вітрах мандрує життя. Ця лісова ідилія — лише фантастична омана. Хіба не живуть тут одні, знищивши іншим життя? Хіба птах, що безжурно співає, не вбив сотень комах, хіба рись, що притаївся на дереві, не стежить за зайцем, щоб кинутися на нього і випити теплу кров? Життя — музика, але хіба воно йде через гармонію? Ні, воно йде через диссонанс, через суперництво, через боротьбу. В цьому величність, в цій відвічній боротьбі — краса. А, хіба він, Отто не смішний у своїй мелянхолії і мрійливій задумі, у своїй непеорушності і несміливості? Хіба Івга не чекає на нього, переможця та змагуна, з твердою волею й залізними м'язами? І хіба він сам тепер не хижак, який забиває, щоб самому жити?...”

З ліса йшли таємні шуми. Отто стояв і вдихав у себе повітря. В цей момент він ясно та твердо відчував свою владу над життям. Який далекий здався йому колишній Отто, кволий і химерний, м'який і лагідний!

На трави лягала роса. У світлі місяця переливалися її краплі і йшли срібними смугами на узлісся. Розквітали в хащі купайлики, як розкидані зорі, йшов з лісу шум втомленої днем боротьби. Йшла шкварна літня ніч, пристрасна та тривожна своєю невичерпаною снагою.

— Нехай буде благословенна ця літня ніч, з її невидним шумом невинного бою. Благословенний нехай буде день, що дав змогу віддатися тій непереможній стихії природи, де законом — боротьба. Благословенний, нехай буде гордий переможець, що залишає кволого ворога і покидає його, щоб іти в дальший бій. Їм, мужнім переможцям, привіт прекрасного життя!...

Дід колупався ще в борті, щоб принести на вечір меду для Отта, бо ніхто так, як він, не повинен бути сильний. Дід уже не міг без Отта ані перетягнути човна, ані заставити клоунів в омуті.

А з лісу доносився голос Івги:

Ой ти парубок, а я дівчина красна — чом ти не прийшов, як я волики пасла!...

Її голос був ніжний і покірний, як тривожний зов самиці, що чекає на свого володаря. Її голос був дзвінкий і ясний від щастя. Це був гімн тому, хто перший узяв її волю. Йшла до нього співаючи, йшла навмання, шукала його всюди, пристрасна і спрагла. Її голос все ближчав, ставав щораз більше жагучим, гнівним, нетерплячим, але вже не був свободним, бо вона віддала йому вже всю свою волю, вже не належала до себе.

Отто стояв спокійний і чекав. Стояв високий і міцний немов дубчак.

„Ось вона вже біля нього, таємна, як лісова мавка, вся налита щастям, як земля. Спрагнена і повна кохання. Її ніздрі роздуваються, очі мерехтять, і стать ціла розквітає квітом“...

Отто посміхнувся і твердо пішов їй назустріч.

Лісом лунала пісня кохання, пісня перемоги і влади, пісня здобутого щастя.

VI.

А на сході гуркотіли гармати все ближче та ближче. Фронт знову відходив назад. І знову падали обрії далекими пожежами, а земля гула та шуміла тривожним гомоном.

Дід Арсень ніяк не міг дійти ладу. Хрестився, шепотів щось і вже не ходив по рибу. Коли починалася канонада, притулювався до ліп'янки й тремтів. І було дивно дивитися, як його червоні старечі очі заходили сльозою жаху, немов туманом, а біла борода танцювала на грудях.

Івга не ходила вже давно по юшку. З фронту приходили нові вояки і бентежили її своїми жартами. Вона пасла корову, або сиділа біля вогню і вдивлялася в Отта.

— Коли воно мине, Отто, га?

Отто відривався від своїх думок:

— Мине, Івго, мине. Ще трохи й вони підуть далі.

Вона вірила йому й пестилася, припадаючи до плеча. Чув як тремтіла від щастя. Була молода — дід карбував їй на дубі сімнадцяту весну. Але Отто був неспокійний і вже не зважав на неї так, як

колись. Знов щось засіло в його голові. Вже надокучало спокійне життя без турбот і хвилювань. Він уже зміцнів, відпочив і бажав знов чогось небуденного. Це панування над маленьким світком видавалося йому смішним. Фронт наближався, а разом із гуркотом гармат нові думки все міцніше огортали його. Там ішли і вмирили тисячі!... Там ішла боротьба рас. Чи мав він право кидати її і йти геть, утікачем, як злодій? Все частіше пригадувався Франц Остероде, давній камрат, що може лежить вже у братній могилі. Його філософія була примітивна, але здається він не помилявся. Він брав війну просто і нескладно. Він йшов, бо так наказували, бо йшли всі товариші. Він вмирав, бо треба було вмерти разом з усіма, бо треба було вмерти за батьківщину.

Отто пішов у ліс і пересидів там до вечора.

Вночі не розкладали вогню, щоб не помітили німці.

Дід стогнав і зідхав, шепчучи молитви за кожним вибухом гранати. Івга сиділа тихо. Отто дрімав.

...А в болотах йшли атаки за атаками. Червоним квітням вилітали в темряву далекі ракети. Торохкотіли кулемети і з подувом вітру доносився глухий гул голосів. Атака була десь недалеко. Стріли розсипалися сухим тріском. Обрій горів вогнем.

Поручник борсався і не міг заснути. Івга чекала на нього, але він не прийшов. Він був сам, із

своїми новими думками, що якось несподівано гостро западали в його свідомість.

Після півночі атака вщухла.

Ранок став туманний і дивно тихий.

Над раном Отто побрив до ріки. Щось тягнуло його геть, з ліп'янки до лісу, до тих шляхів, кудю йшли його брати — велика Німецька Армія і звідки прийшов він сам сюди, в цю тишу, в це сонне, рослинне життя.

Враз, коли вже був біля корчів, за якими починалася ріка, він почув десь недалеко приглушений людський стогін...

Поручник не раз чув цей стогін у бою і в лікарні. Він схопився і побіг. Стогін усе дужчав. Він йшов з баговиння, що тягнулося від ріки праворуч, аж до того місця, кудю вночі йшла атака.

...Отто схилювся.

Під корчем, поринаючи лицем у траві, лежав німецький вояк.

Так, це був німецький вояк, один з тих сірих мільйонів великої армії, що мусіли стрічати смерть на чужих землях.

Коли Отто перевернув його, він побачив безвусе молоде обличчя, бліде обличчя з напів розхиленими і темними від болю очима.

Отто приніс води. Ранений жадібно випив, безпомічно витягаючи губи. Потім він захрипів, заборсався і враз його очі, якось несподівано свідомо, стрінулися з очима Отта.

— Хто це?... — прошепотів ранений.

— Свій, не бійся.

— Мене відставлять до лікарні? Аджеж я не можу тут лишатися... Я повз скільки міг... — Голос його рвався. Щось хрипіло і свистало в грудях.

Раптом він здригнувся. Було видко — починалася агонія. Рятуюнок був зайвий.

Слова, які падали, були словами смерти.

— Слухай... Скажеш Ельзі... Ельзі Шварц з Фабріціусштрассе... в Берліні, що все добре...

Він намагався усміхнутися. Цей бідний хлопчина намагався усміхнутися. І потім заговорив хутко, недоладно, горячково:

— ...Все добре... чуеш? все добре!

Це був кінець.

Отто тримав у руках трупа.

І враз, з якимось несподіваним почуттям тривоги, Отто зірвався на ноги.

Жах! Жах мільйонів смертей, в обличчі яких спорт Остероде був маленьким і смішним.

Вмирає цей хлопчина, вмирають ще і ще такі самі, як він. Звірятий закон, закон камінної доби! А століття поступу, де вони?! Де відродження людини? Де людина? Людина йде, як худоба, на різню і вмирає в багні нікому непотрібна, лежить і гине мертвим падлом, здихає... ще й посміхається: — все добре... Худоба!!

Отто стояв і стискав кулаки. Кров била йому в лице.

— Знищити це! Зламати цей проклятий закон! Проголосити війну тим, хто наказує цю безглузду

різню, повбивати всіх тих Остеродів, що плетуть про ідеали й раси!

О ні, єдиним ідеалом — людина. В її ім'я усе життя. Життя, а не смерть, життя творче й велике, життя для світлого завтра, де не буде насильства й знущання.

Він не має права тут залишатися. Він мусить іти до них, до всіх тих сірих людей, яких загнано сюди вмирати. Він мусить проголосити їм нову правду, повести їх до нового чину!...

Отто гарячково стягнув з вояка мундур, пас, шолом, торбу. Потім схилився і шукав чогось на ший. На маленькій, мідяній бляшці, що висить на ший у кожного вояка, стояло:

„Karl Schneider, 14 Regiment der Bayrischen Infanterie“.

Біг падаючи, заплутуючися в дротах, кривавляючи руки й ноги. Тут був бій. Валялися трупи. Млосно пахло кровю... Біг далі, вихопивши в якогось убитого вояка кріс із застиглих його рук.. Біг на гомін. І в тому самому селі, де колись стояв його полк із відки колись він, здавалося безповоротно, втік — йшла в атаку залізна піхота Німецької Армії. Гранати рвалися над головами. Дико іржали обозні коні. Хтось біг, гукав. Слова команди мішалися з проклинами.

— Гей, поспішай ти!

Отто обернувся й побачив злісне обличчя якогось фельдфебля.

— Доганяй там, ти офермо!

Отто побіг у той бік, де маячила сіра маса. Він наздігнав задні ряди й прилучився.

Ніхто не глянув на нього.

Йшли похиливши голови.

Вперті, грізні, мовчазні.

Їх каски були тяжкі й тверді, їх крок, відбиваний цвяхованими чобітьми, гострий і рівний.

Це була піхота, що йшла в ранню атаку.

.

Перед вечором санітари збирали трупи після атаки.

— Черговий!

На мідяній табличці, що її кожний вояк армії носить на своїй шиї — стояло:

„Karl Schneider, 14 Regiment der Bayrischen Infanterie“.

— Далі, чого став! — лаявся дижурний.

Але санітар чомусь довго дивися в обличчя піхотинця, що якимось дивно посміхалося, захляпане кровю від рани, від розривної кулі дум-дум.

ГОЛОС ЗДАЛЕКА

У вітрі шпиталь св. Людвика виростав розпливчатою, сіравою хмарою і нічні лямпки, позасвічувані на поверхах мерехтіли спокійно та таємничо, сині мов зорі. Була прикра осінь. Я прийшов дещо за рано і чекав до десятої в якійсь маленькій каварні. Приятель перебирав службу аж у 10-тій. А ця історія взагалі мене непокоїла, я ні на мить не переставав думати про неї.

Приятель мій — вюнкий і жартовливий швайцарець, що працював тут як практикант, так і не розповів мені доладу всього. За останній час ми давно вже не стрівались. Я просиджував за актами Конвенту, а він складав якісь останні іспити, старався, щоб його перенесли до відділу прокажених, якими чомусь особливо цікавився. Аж учора, пізно ввечір, я вертаючись із бібліотеки, зустрів його на сходах мого готелю. „Я саме хотів тебе бачити“. Ми увійшли до моєї діри і там він оповів мені справу, за якою прийшов.

Річ була в тому, що в його салі лежав від кількох днів чоловік, привезений з якогось більшого північного порту. Чоловік цей був безнадійно хворий, умирав. Швайцарець сказав, що смерть

може наступити як не сьогодні, то завтра. Це була якась мало відома тропікальна недуга, від якої людина згоряла швидко, мов у вогні. Чоловік цей набавився її в кольоніях, де працював інжиніром. Але це не було суттєве. Коли мій приятель оглядав його, він, додумуючись, що це студент, запитав, чи не знає між товаришами якогось українця. Ясно, що приятелеві впав на думку передовсім я і він сказав моє прізвище. „Чиж можливо — скрикнув недужий, — я ношу це саме прізвище“? І справді, мій швайцарець глянув на табличку, що висіла над ліжком, як звичайно, прочитав моє прізвище, в тій самій транскрипції, з тим самим здвоєнням шелестівок. Але наскільки мені дописувала пам'ять і знання моєї, зрештою не дуже численної рідні, розкиданої по різних закутинах Європи та Азії, я не міг собі пригадати родича з таким іменем, ані він, як розповідав приятель, не знав нікого із своєї родини з моїм іменем; дотого говорив, що взагалі, не має ніде ні близьких ні дальших по крові. Тим не менше, надзвичайно зацікавився мною і просив приятеля якомога скоріше привести мене до лічниці.

З уваги на те, що на другий день не було офіційних побачень, а стан мого іменника таки справді був загрозливий, приятель вирішив провести мене в салю ввечір підчас свого дижуру, запевнившись мовчанням молоденьких доглядачок, з якими, як кожний молодий лікар перебував у дружніх взаєминах та невинній солідарності супроти па-

трона. Інша річ, що мій швайцарець, людина безмежно лагідна і напричуд філіантропійна, користувався у всіх особливою симпатією та довірям. Так, що якби навіть і нас зловили на переступленню правил, то він не мусів би суворо за це відпокутувати. На нього не можна було гніватися. Це взагалі був мабуть могіканин із племені тих добрих і тихих людей, що люблять робити людям послугу та приємність. Його гуманність не знала меж і часом просто дратувала. Побачивши, наприклад, на вулиці, десь у передмісті людей, що мотлошилися, зараз біг їх розбороняти, переконував їх і не відходив доти, доки не розібрав усієї справи і не погодив ворогів, коли, ясна річ, не обірвав самий за втикування носа в чужі справи. Вичитавши в вечірній газеті якесь тенденційне справоздання репортера про практики якоїсь держави в якійсь колонії, він ричав на все горло, він хотів перекидати світ, писав протести і збирав підписи всіх знайомих, доки його хтось не послав до чорта. Він не їв мяса, ані яець, і милосердився над бездомними котями, так якби це були його найближчі родичі. Вся наша доба, весь світ наш із гарматами, газами, гангстерами, диктаторами, напоював його неймовірним жахом, але він свято вірив, що все це зміниться та епоха вандалізму безповоротно мине. В кожному випадку це був дуже услужливий і чесний хлопець.

Кілька хвилин перед 10-тою, стоячи під мокрим наметом якогось бару, на мокрому і холодному

вітрі, я побачив як від собору щось котилось тротуаром, дрібне та швидке мов дзига. Це був мій добрий приятель, що утулився у свій тоненький плащик, сліпав на світ крізь заімлені окуляри, обвантажений неймовірною текою, де ви могли найти все, часом зовсім несподіване в теці молодого лікаря. Разом із пінцетами, ви побачилиб там гуму до катапульти для якогось хлопця-шибайголови із сусіднього подвіря, медичний журнал, том Томи Аквінського для принагідного друга приватного теолога (при чому, мойому швайцареві було байдуже на що служитиме цей дарунок: на оборону віри чи на вишукування слабих місць у ній), люльку для знайомого столяра, рисувальний зшиток для якоїсь панянки, в яку батьки вмовили талант до малярства. Все це ви могли найти в його торбі. Цей тип був абсолютно анахронізмом.

Ми перебігли маленьке подвіря. Приятель мій мав щось сказати старому сторожеві при брамі. Потім ми шугнули під аркади коридорів і почали блукати в тому шпитальному лябіринті, де міг визнаватись тільки той, хто часто тут бував. По дорозі приятель мій показав на браму, за якою жили прокажені. Його найгарячіша мрія була дістатись туди. Мені ж стало моторошно: ця брама з невеликою статуєю Матері Божої Страдниці мала щось у собі таємниче та лиховісне. Мені видавалось, що навіть на мене повіяло якимсь сопущим, смертоносним повітрям. Швайцарець весело

зареготався, але його сміх зробив на мене вражіння сміху шибеника, бож і він нічим, крім обережності не був би забезпечений, доглядаючи таких хворих, що до них Наполеон дотикався в Яффі рукою. Але на це міг дозволити собі тільки Наполеон.

Нарешті в цих будинках, поставлених господарською рукою інжинірів великого ксроля, ми дібрались до салі означеної „Схід С-5“ — місця служби мого приятеля. Треба було стишити розмову.

Признаюсь, що я зближався до ліжка мого іменника, несподіваного родича чи земляка з деяким схвилюванням. Уже сама ця атмосфера шпиталю, того його відділу, звідки недужі мало мали надії вийти на світ божий здоровими, понура прасіння пора, понуре нутро старовинної майже трьохсотлітньої лічниці, ті стіни її, що крили мабуть неодну таємницю вмираючих тут поколінь, цей морок салі, змішаний із тяжким, своєрідним повітрям, осяяний ледви-ледви синіми лампочками — все це заздалегідь настроювало яось прикро, неспокійно. Мій приятель виринув біля мене в мороці вже зодягнений у білий халат і його окуляри таємничо мерехтіли в теміні. Він вів мене і весь час шепотів, представляючи мені своїх хворих, що майорили під стінами якісь білі, непорушні, застигли.

Дехто спершись на лікоть тривожними очима нас відводив — я уявляв собі нудьгу безсонних

ночей тих людей, що спрокволу стлівали. Доглядачки денеде схилялись над ліжками мов приви-ди, якісь цвинтарні лярви, докучливі й химерні. Я довідався, що праворуч лежав якийсь капітан сенегальських стрільців, здоровенна людина, звалена вкушенням якоїсь дивної комахи, біля нього горів у нескінченній, невилічній фебрі якийсь урядовець із Конго, десь далі лежав ловець перел із Антилів, одержимий якоюсь назверх непомітною недугою, яку тільки по довгих роках відкрили: він потахав заїджений на смерть маляйськими, мікроскопійними хробачками, що вгризлись під шкіру і снували там своє смертельне павутиння, розкладаючи клітини. Були там поштовці з далеких станиць у Кохінхіні, з багонної області моїз, були осадчі з Камеруну, жандарми з Гваяни — всі, хто впав під недобрим подихом ворожого клімату, у війні зо звірями, гадами та комашнею, які всі разом, немов змовившись хижо відстоювали своє володіння від білого зайди.

Справді, тут можна було бачити відворотню сторону величі французької колоніяльної імперії — все страждання тих, які безіменно та самотньо гинули на своїх становищах на те, щоб трьох-колірний прапор повівав над оселями африканських нетрів, над кордонами Індії-Китаю, над смажними пісками Сагари. Може це був тільки один маленький клаптик тієї геройської епопеї поселенців, що три століття боролися за красу та добробут Франції. І може небагатьом, хто подивляв на кольо-

ніяльній виставі туземні скарби, хто оглядав у фое Великої Опері перли на шиях париських красунь, хто захоплений стояв у саях Трокадеро (коли ця дещо дивовижна та примхувата пам'ятка розцвіту імперії не була ще зруйнована) пощастило бачити цю салю, тиху та лиховісну трупарню муралів кольоніяльної величі. Автім, може й не слід того бачити взагалі.

Швайцарець підвів мене до останнього ліжка в тій величезній салі. Я звик уже до теміні та міг розрізняти речі. Людина лежала обернена обличчям до стіни, прикрита білим покривалом і поривчасто віддихала. Цей віддих якось непомірно збільшувався на стіні, куди падала тінь. На століку синє світло грало в високім прозорім дзбані з водою і цокотів годинник. Було якось вбого та суворо в тому куті.

— Інжиніре, я вам привів добродія Ч..., промовив приятель, схилившись над хворим. Він миттю обернувся до нас лицем — він не слав.

— А, це гарно, це гарно з вашого боку, докторе.

Я сів біля нього на крісло, подавши руку. Мій іменник довго тримав її у своїй, його долоня була гаряча, немов винята з жару. Він пильно дивився на мене.

І я не забуду ніколи цієї хвилини. Це була жахлива мить. Інжинір Ч... був страшенне подібний до мене. Мені не раз оповідали про це дивне вражіння: десь у трамваю чи в підземельній заліз-

ниці ви стрічаєте нероз людину — вашого двійника, ви дивитесь на нього, не можете відірвати очей, він дивиться на вас, думаючи в ту мить про те саме, ви жадібно дивитесь один на одного, вивчаєте — цеж може єдиний раз у житті вам вдається побачити себе. Гра природи, схожість типу, тожність раси, що це? А може якесь дивне, містичне споріднення у минулому, в якійсь страшній тайні, що її ви обидва не знаєте і не будете ніколи знати. Загадка. І завжди, — як мені оповідали, — вас умить опановує якась нудьга, якась незрозуміла ненависть, ви навіть не хотіли би познайомитись із своїм двійником, ви жалуєте, що його стрінули і сердито обертаєтесь до нього плечима. Та свідомість, що десь у світі є людина (а може є їх і більше) подібна до вас крихта в крихту, зовсім чужа вам, зовсім з іншого середовища, з іншими думками, з інших життєвих доріг (може далеко щасливіша та вартніша в житті ніж ви), та свідомість викликає лиш пересердя. Бо досі ви думали, що ви тільки один такий непсваторний, єдиний. Це є маленьке ущерблення гордості, притаманної кожній людині, це безумовно великий погром особистості.

Передімною лежав — я. Правда, може трохи худіший, більш лисий, не зовсім такий як я. Чим більше я придивлявся, тим більше находив різниць — безумовно вони були у всьому: у погляді, в усміху, в очах, у голосі, у рухах, повної тотожності між нами не було, але кожний, навіть най-

Більший скептик, сказав би, що подібність кольосальна. І хоч по кількох хвилинах я також заспокоївся і міг несхвильовано дивитись на нього, але те перше вражіння було заморозливе, вкрай неприємне. Чому мені нічого не сказав швайцарець? Правда, він був кепський фізіономіст, короткозорий, вічно заклопотаний і зосереджений зовсім на інших справах; цей факт схожості, без сумніву важний для цілої тієї історії міг бути для нього непомітний.

Ми почали говорити по французьки з огляду на швайцарця і ввесь час не переставали вже говорити цією мовою.

Людина, що лежала, як я сказав, була подібна до мене — себто мала той пересічний український тип худих довгоголових, чорнявих із невеличкою закраскою монгольських особливостей — майже непомітно виставні вилиці та трохи скісні очі. На запалих щоках і на чолі у нього виступали раз-у-раз червонясті плями, моторошний симптом саме тієї недуги зпід тропіків, очі його іскрились, немов наладовані фосфором — нездорові, тяжкі очі.

Він видно також схвилювався цією зустріччю, втомився — тепер лежав горілиць, червоні плями заблимали сильніше. Швайцарець нахилився і зашепотів мені на вухо: „Довго не сиди, з ним зле, дуже зле“. Потім він постояв ще трохи біля нас, але через те, що його наша розмова не дуже займала, відійшов зовсім.

А інженір Ч... відпочив і повернув до мене своє гостре обличчя. В синьому сяйві, що бігло заглибинами його підборіддя, кістками щелепів, по яструбинім носі, це обличчя було мерлецьке.

— Ви українець?

— Так, мабуть як і ви.

Він стурбовано помовчав.

— Я от не знаю, чи смію себе назвати українцем. І так і ні, от, який я українець! Це все дуже дивне. Але перше скажіть ви мені про себе, все скажіть...

Я здвигнув раменами. Що властиво „все“? Але я таки коротко розповів йому свій життєпис. З Чернігівщини, моєї батьківщини та дідизни, мій батько — губерніяльний урядовець, повіз мене до Одеси, де в той надійний для України рік, 1918-ий, мав відкритись морський кадетський корпус. Я мав бути моряком. Але події всі ці пляни перекинули шкереберть і небавом батько мусів виїхати з українською місією за кордон. Тоді востаннє я бачив Україну. Після катастрофи настали еміграційні роки, батько небавом умер, я опинявся з матір'ю по черзі в різних європейських столицях, мати старалася мені дати по змозі все, що належалось би мені за нормальних часів — у Швейцарії я скінчив ліцей, у Греноблі технічний інститут, опинився згодом у Парижі, знайшов посаду, стратив її і зайнявся знов студіями, на цей раз історією, що мене зрештою віддавна цікавила, навіть більше ніж техніка. Мати моя живе в Білгороді, в Юго-

славії, де має ще з перших років еміграції посаду в великому магазині і тримається там завдяки давнім зв'язкам і до цієї пори. От і вся моя нескладна історія.

— Так значить, ви походите з тієї родини Ч..., з мазепинського почоту? спитав він пильно вислухавши мене.

— Навіть у найпрямішій лінії, коли хочете. Ви знаєте, що наші ліберальні батьки під впливом течій свого часу не прив'язували до цього ніякої ваги. Мене ж, особливо в останні роки, ця справа зацікавила і я взявся трохи до старих актів. Можу з гордістю сказати, що наші предки належали до найпередовіших людей своєї доби, були чесними патріотами і без сумніву реставрована держава колись відновить їх пам'ять. Той час, коли я займався студіями над минулим нашого роду, дав мені багато задоволення.

— Ви щасливий, — промовив він з гірким посміхом, — я ніколи не мав змоги зайнятися цими речами, хоч дуже того прагнув. Я був завжди здалека від великих європейських міст з їх архівами та бібліотеками, де можна надбати книжки про Україну та українців. Оця справа роду мене останні часи попросту доводила до маніяцтва, до божевілля. Коли я вам все оповім, ви зрозумієте. Але це не була якась *idée fixe*, якась влізлива прихма — це був якийсь дивний голос. Ви розумієте? Я прокидався серед ночі, я холонув — той голос лунав у моїй свідомості мов сурма, це був

голос, що від нього волосся ставало дубом. Я ментався, трясся, я ходив як п'яний, я дерся об стіну пазурами і вибігав у пущу, немов сновида. Цього не можна оповісти, це щось глибоке, підсвідоме, я навіть не міг би зясувати сутті того стану...

— Може звичайна ностальгія, — перебив я, — це трапляється...

— Ні, зовсім ні, ностальгія, це щось більше ввіймальне, це туга за чимось матеріяльним, означеним — за так названим „димом батьківщини“, рідними місцями, домом, де минуло ваше дитинство, звідки ви винесли перші вражіння з довколишнього світу. У мене не було ніколи ностальгії, ніколи...

— Але ж ви також мали родинний дім, рідні місця — ті всі означені поняття, що згодом перетворюються в це імлісте почуття?

— Бачите, тут справа така, (він підвівся на лікті і дихнув на мене жаром свого схвилювання, що все наростало) — моя батьківщина, це Вологодська губернія у північній Росії. Там я родився, зріс, там залишилось усе те, що може викликати ностальгію. Але все це мені таке байдуже, як байдужими є багато місць, де я перебував за свого життя. Нічого, абсолютно нічого, може тільки якісь скравки блідих спогадів, все зникло...

— Чи не хочете тим сказати, що та батьківщина в Вологодській губернії була вам цілковито чужа?

— Саме це. Тільки не тут вага справи. Те почуття, про яке я вам говорив не було ностальгією. Раніше вияснімо одну річ: коли наші дані зійдуться, може ближче підійдемо до цілої проблеми.

— Я вас слухаю.

Він закурив цигарку, пристрасно засмоктав її і сповився запашним димом. Я звернув йому увагу — чи не шкодить він собі куренням. Він посміхнувся.

— Друже, я нахожусь у такому стані, що мені вже нічого не може пошкодити. Ви не знаєте діяння таун-тсе, дагомейської язви, що зжирає людину роками і не полишає ніякої надії на выздоровлення... З таун-тсе я доживаю мої останні дні.

— А, щож таке таун-тсе?

— Це затроєна міріядами бацилів стояча вода в деяких околицях Дагоме. Я напився її, заки мене встиг попередити мій провідник табору. Це було шість років тому і від тієї хвилини всі чорні дивились на мене як на засудженого на смерть. Шість років таун-тсе згризало мені легені, шлунок, нирки. Тут, у Сен Люї мені пробували застосувати якийсь серум, надіючись на додатній вплив. Але європейська наука ще не вміє боротись із таун-тсе. Та це не належить до речі.

Інженір знову замовк і лежав з відкритими олив'яними очима горілиць. У темряві тліла іскорка цигарки в його худих, довгих пальцях.

— Так, от, — оживився він за хвилину, — Ч.. були як відомо найближчими співробітниками гетьмана Мазепи. Що сталось із ними після полтавської баталії?

Він потрапив саме на мою слабість і я живо йому відповів:

— Маю досить докладні дані про це. Перший і найстарший представник роду виїхав з родиною — дружиною та двома дочками на еміграцію, де й умер. Дочки вийшли заміж за якихсь німецьких шляхтичів і з ними зовсім згубилась ця гілка. Брат нашого предка-мазепинця залишився на Україні, і хоч участі в політичному житті не брав, усеж був трохи потурбований і переслідуваний московитянами, після чого проживав до кінця життя в батьківському хуторі. З тієї лінії походжу саме я. Перед революцією це було досить знане в Чернігівщині і поширене прізвище тихих хуторян-українофілів, закоханих у козацьку старовину, добрих господарів, мисливих і пасічників, далеких від якихнебудь претенсій на провідні ролі. Мушу сказати, що навіть батько мій, досить високий урядовець відновленої держави, скептично ставився до справи української самостійности та його концепції не пішли далі якоїсь імлістої федерації з Росією.

— І це все, що ви знаєте про цей рід? — промовив інжинір.

— Ні, це не все, бож ми маємо ще третього брата Ч... арештованого московитянами напере-

додні розриву гетьмана з Петром. Акти про ці справи говорять досить неясно: хоч третій брат був утаємничений у змову, однак незрозуміло, чому він так зволікав із виїздом до Мазепи, хоч уже міг бути певний арешту. Це або була якась фатальна помилка або зрада. В усякому випадку в цій кампанії він не брав участі, бо його вивезли у Московщину, де сидів, правдоподібно в кріпости, а потім засланий на Сибір. На цьому слід його губиться.

— Далі, ради Бога, говоріть далі, — майже вигукнув Ч... — невже вам нічого більше не вдалося найти в актах?...

Я здригнувся. На мене дивилась людина одержима, якийсь нічвида. Вона тряслась і палала. Очі засвічувались тим загадковим, гострим відблиском, що притаманний поглядом людей у гарячковому стані. Він схопив мою руку, стиснув її обома своїми худими, він важко дихав. Було прикро дивитись на цю людину. І знов як у першій хвилині, я побачив перед собою себе. Була в цій хвилині та схожість ясна як день. Була брутальна, глумлива. І нараз мене немов осяяло.

— Стійте, — скрикнув і я собі; — слід третього Ч... не пропав. 1728 року, коли короновано Петра II. чимало української старшини засланої в Сибір амнестували; одні дістали дозвіл повернутись на Україну, а другим за тяжчі провини цього дозволу відмовили назавжди і наказали поселитись

у північних губерніях Московщини, Костромській, Вятській, Архангельській...

— І Вологодській, — захрипів інженір, — так чи ні...

Я обтер піт із чола. Я самий схвилювався.

— Не знаю, пане інженіре... в актах сказано після тих губерній: „и прочих“... в актах також не названо багатьох імен, нема згадки про наше підвищення.

— Прокляття, — застогнав інженір, — чому ж не назвали?... тоді це все лиш гіпотези...

— Ви не памятаєте ніяких розмов удома, на отсі теми, не пригадуєте якихнебудь паперів? — спитав у свою чергу я, збагнувши більш-менш про що йому йде.

— Ніколи цим я перше не цікавився. Здому виїхав змалку, до Петербургу, де вчився, готувався до політехнічного інституту, захоплювався марксизмом, мені ніколи не прийшло б до голови питатись про ці речі. І аж по літах знечевя, я відчув... відчув потребу знати те щось, чого і нині не можу гаразд схопити... я вам говорив про той голос, той дивний, тривожний відгомін, що стрясав мною інколи, доводив до божевілля. Я можу вам означити тільки дуже недокладно це дивне почуття: це голос здалека. Ви спробуйте зрозуміти, вжитись у ті слова, які вкінці нічого не говорять.

Я перебив йому сказавши, що можливо тут має місце вже незясований як слід, замовчуваний

наукою випадок мандрівки душ: окультист сказав би, що це заговорив той, чия душа може по трикратному перевтіленні знайшлася тепер у ньому. Але він це заперечив.

— Такі випадки безумовно можуть траплятися. Я чув про них. Ви нараз відчуваєте, що живете під владою фатальної істоти, яка втілила у нас свої бажання, звички, свою життєву долю. Ви обурюєтесь проти цього, бож чому ви маєте жити й думати так, як думав або жив якийсь асирійський раб чи кондотієр з п'ятнадцятого сторіччя? Чому ви маєте наслідувати його пристрасти та нахили, відпокутувати його колишні злочини та гріхи? Первень ворохобні тут суттєвий. Ні, я цього не відчував у собі. Я чув оцей голос іздалека, не як щось накинене, чуже мені, я не ворохобився проти нього, не заперечував його, бо ви розумієте, я відчув, що без нього не можу жити, що я самий суголосний йому, що він мені близький, рідний...

Я поволі починав розуміти, що хоче сказати ця людина. Вона створила собі якусь несамовиту, вперту концепцію для виправдання якогось важливого, важкого перелому, що трапився колись із нею.

— Отже — знайти себе в минулому — —

— Це знайти свою рівновагу, своє призначення, своє місце в космосі, — додав він швидко; — всі нещастя людства походять з того, що люди не так часто знаходять свій зв'язок із минулим. Звід-

си вічний бунт людей, вічна блуканина в хащах і темряві. Звідси всі звихнені існування. Бо зважте, що для історії всесвіту, для історії духа наш фізичний вік є лиш миттю. Історія духа думає ерами, яких зміст виповнюють життя духових одиниць і збірнот, ерами, що на наше обчислення часу виповнюються кількома сторіччями.

— Ви дійшли справді до цікавих гіпотез, — докинув я.

— Можливе, — байдуже відповів він і вмить спалахнув: — ви уявіть собі яким безмежно іншим був би наш світ, якби кожна людина найшла свій звязок із минулим! Скільки відпало б малих, дрібних справ, яким величавим і багатим було б життя! Нажаль, це ще перевищає спроможність людини. Одні мають щастя вродитись із цим почуттям минулого, але це винятки, це генії, другі — і тих більшість — ніколи його не збагнуть...

— А чому саме?...

— Тому, що цього, повторюю, не може схопити людина, занадто пригноблена своєю фізичною оболонною, звязаною оттим короткотривалим вирізком вічності, яким є наше життя. Бувають випадки, що вона прозріє і почує той голос із далека, але це ще страшніше, бо тоді людина ще більше відчуває свою неміч — вона вже хоче, але не може, вона бється між знайденою правдою, об'явленою дивно їй і своєю матеріальною кволістю, вона горить і згарає навіть не освітливши ночі, вона стає зайва, смішна в цьому

житті, а водночас вона не може перейти меж вічності...

— Чи трапилося таке теж із вами?...

Він не міг говорити без перерви. Недуга змушувала його час до часу спинятися, брати віддих і відпочивати. Але і в цих хвилинах, коли на його жовтому обличчі малиновіли ті страшні плями, зір не переставав огніти. Можливо він перший раз сповідав другій людині те, що стільки літ таїв у собі.

— Але що ви власне розумієте під тим словом „іздалека“? — спитав я.

— Коли людина віднаходить себе у минулому.

Його очі зайнялись знов таємничим сяйвом. Я все ж ще не цілком розумів його, вірніше не міг зловити провідної нитки його думок.

— Себто вертаємось знов до справи мандрівки душ. Ви хочете тим сказати, що відчули своє сучасне існування як втілення суголосного вам життя якогось колишнього ества.

— Ні, не так. Я відчув своє сучасне існування звязане з минулим, я почав жити в минулому.

Я посміхнувся.

— Вибачте мені, але це скоріше виглядає на якийсь калембур, софізм.

— Чому? Запам'ятайте, що ми всі живемо більше в минулому, ніж у сучасному. Ніякого поступу нема. Людина залишається завжди незмін-

на. Раз фізіологічно вона не змінюється, то чому має змінитись психічно? І ось тому нічого на світі нема нового — все є повторення того, що колись уже говорили та робили. Те, що ми стрінулись з вами — також нічого нового, ми повторяємо ті самі слова і ті самі рухи, що їх проробив хтось перед нами.

— Але хто? — спитав я все з недовірливою посмішкою.

— Ось тут суть справи. На мою гадку — кожна людина живе вічно, себто від хвилини народження аж до безконечности, вірніше до зужиття, до розпилення своєї індивідуальности, яку знов таки не творить тіло, тільки дух. В буденному житті, звичайно, ви впродовж часу приймаєте різні тілесні інкарнації, але по суті ви живете ввесь час, живе вічно той дух, що народився колись неповторний, неподібний до інших, самотній.

Він кволо кивнув головою і замовк. Був уже занадто ослаблений. Я подав йому води, він жадібно її випив, подякував поглядом і впав знов на подушку. Мій приятель дав мені мовчки знак відійти. Але я ще мусів залишитись, я мусів знати до кінця історію цієї людини. Я нетерпляче махнув рукою швайцарцеві і чекав, коли недужий поверне до сил, щоб говорити далі. Плями на його виці виступали мов вогненні язики, наливались, лиховісно багряніли. Виснажене вкрай тіло вже, здавалось, мертвіло. Здавалось на мить — він зазмер у якомусь вирішальному напруженні, остов-

пів, западаючи в якийсь незбагненний стан, в якесь забуття.

Він відкрив очі.

— Так, ви мусите знати всю історію до кінця. Ви мусите її знати хочби тому, що ви — перший українець, якого бачу нарешті за весь той час страждань.

— Чи не йде тут саме про пробудження голосом іздалека вашої української свідомості? — несміло спитав я.

— Ви вгадали. Саме про те. Коли воно наступило, то я відчув його тільки як містичний голос. Інакшого вияснення не було й не могло бути. Зважте: я народився в московській родині, що з Україною не мала й не могла мати нічого спільного, хіба ім'я, зовсім випадкове. Де, скажіть, на півночі Росії, могло бути у пересічній московській сім'ї перед війною якесь поняття про Україну, коли в самій Україні на той час так мало було свідомих українців? Я так і жив, як кожна людина мого часу: скінчив у Вологді гімназію, поїхав до Петербургу, вчився в політехнічному інституті, належав до соціал-демократичних гуртків, але цікавився революцією більше теоретично. Про Україну, ясна річ, ніколи, запевняю вас, і не думав. Звичайно, якесь загальне мрячне поняття в мене було, винесене з офіційного навчання, можливо, що я навіть міг бути на якомусь українському концерті, на театральній виставі, але це не вийшло абсолютно поза кілька загальних інформацій. Коли наста-

ла війна, я пішов на війну як кожний пересічний росіянин із того особливого імперського патріотизму, що багатьом у той час наказував забути про партійні програми та придбані з книжок погляди. Настала революція і я знов опинився між тими росіянами, що сприяли її в аспекті свободолюбних традицій девятнадцятого століття: кінець самодержавя, народовластя в дусі європейського республіканізму, визволення людини і тощо. Це так сказати офіційно. Внутрішньо, я, як і багато інших, був просто втомлений війною, марив про спокійне, культурне життя, марив про поворот до Петербургу і революція здавалось була заповіддю цього нового життя. Та, як відомо, події уложились інакше. Настала кривава громадянська війна, коли я опинився в таборі білих тому, що ані виховання, ані вдача, ані мій кабінетний соціалізм не спокушав мене висловитись за червоними. Два роки я воював у білих арміях на півночі та в Сибірі, остаточно не знаючи за кого і за що. Конкретно бились ми, російські інтелігенти і шляхта, з російськими мужиками, так нам не хотілось мінятись із ними ролями перших у державі. І от тоді, в тій північній армії, спомаганій під кінець англійцями, в архангельських борах скоїлось зо мною те, що я називаю віднайденням себе в минулому. Це тяжко розповісти в усіх деталях і у всій правді: такі речі взагалі невисловні. Ми, памятаю, невеликим відділом вибивали червоних із якогось села. Я біг із рушницею в руках якось спереду, за мною бігли

щось вигукуючи товариші. Це був ясний, наскільки може бути ясний на півночі, осінній ранок. Червоні відступали ховаючись за високі деревляні хати, відстрілювались. І ось у цю мить, у хвилину тиші між двома пострілами зі мною щось скоїлось. Так якби мене освітила блискавиця — мені замайоріли спереду вояки у дивних шапках із трьома рогами, з дивними рушницями, із штиками, яких я ніколи не бачив, на грудях з поперечними ремнями від ладівниць вилискували бляхи...десь гупали гармати... десь гальопом проїжджала кавалерія... піхота йшла крізь дим у глухий рокіт барабанів, справа здійсмався якийсь хуртовинний гул... з диму виринули знамена та барвисті хоругвовки... і в димі я побачив те знайоме з підручників історії, те страшне обличчя... ви знаєте з Пушкіна „лик его ужасен“... Я не потрібую називати його імені... я впав на землю і закрив голову руками, неначеб хоронив її від кінських копит...

Він замовк і розкури́в цигарку. Мені видалось, що маячить.

— Звичайно це була якась галюцинація...

— Можливо, називайте її як хочете. Але я це бачив своїми очима, так як тепер бачу вас. Я опинився потім в англійському шпитальному кораблі по дорозі до Гаммерфесту. Товариші не дали мені загинути там, у борах. Оповідали мені, що я півтора місяці находився у предивному стані — спав і коли прокидався не володів собою, безу-

пину щось верз якоюсь зіпсутою російською мовою, маячив, мене мали за божевільного. Тепер, на цьому кораблі для мене стало все ясно. Я відчув в одну хвилину, що я — українець, що я мушу бути на Україні, мушу битись за українську справу. Нічого іншого я не хотів знати. Але зрозумійте, що з Гамерфесту, де я жадав, щоб мене висадили, дістатись на Україну не було так легко. Взагалі це було неможливо. Я дібрався до Стокгольму, звідти до Гельсінкі, але це вже була остання фаза війни. Все було в руках червоних, Юденіч відбитий від Петербургу, большевики під Варшавою. Мене згодом інтернували лотиші, потім я опинився в Прусії також у якихсь таборах, працював, щоб якось жити в якомусь маєтку і під кінець 21-го року опинився в Гамбурзі. І зважте, страшна фатальність: я рвався як тільки міг на Україну, шукав українців усюди, а ніколи не міг сповнити своїх бажань. На Україну їхати не було ніякої можливості, в моїх розшуках за українцями я ніколи не мав щастя, натрапляв по таборах і по портах на всі національності крім української. В Гамбурзі мені суджено було другий раз пережити те минуле...

Я перебив йому. Швайцарець давав нетерплячі знаки і показував на годинник. Дійсно, треба було кінчати побачення, доходила північ.

— Я кінчатиму, — кивнув він головою, — завтра ж вам приходити нема чого, бо завтра буде зі мною зовсім зле. Скажу коротко: в Гамбурзі

найшли на мене тяжкі дні, я блукав містом без крихти хліба, без нічлігу, обдертий як останній портовий щур. І от, однієї ночі, як памятаю, була місячна ясна ніч, у дільниці старого порту мені довелось бути свідком дивної події. Ви не повірите: передімною люди в одягах вісімнадцятого століття спинили кариту, точнісенько таку як бачите на старовинних штихах і ґравюрах, зо шпадами в руках вивели з неї якусь людину, посадили її силоміць у другу кариту і вивезли над море. Я бачив і чув їх розмову, вони говорили по російськи, згадували Мазену, добродій боронився як тільки міг, кликав помочи, але нічого не міг зробити. Я поривався йому допомогти, але мене вдарили міцно шпadoю і я стратив притомність... Ця ніч була якби продовженням тієї першої візії, так якби друга глава роману, вона в мені ще більше утвердила переконання, що я живу в минулому...

Мені вмиль щось майнуло.

— Ви знаєте що ви бачили, інжиніре, — спитав я.

— Ні, я відчуваю лише...

— Ви бачили дивно реконструовану сцену арешту Войнаровського, що мав місце в Гамбурзі...

Він посміхнувся і легко кивнув головою. Він знов западав у забуття. Ця розмова виснажила його вкрай. Слова його ставали вривчасті, все менш звязкі, голос тихий-тихий.

— Потім мені вдалося... Я виїхав до Франції... В Тулюзі скінчив школу, подався в кольонії... Був в Індії, Китаю, в Порт Саїді, в південній Африці, в Дагоме... Там я розбагатів... Там я зустрів таунтсе... І завжди марив про Україну, шукав, писав, просив найти українців — ні душі не бачив, ніякої звістки... хотів уже їхати — спинила таунтсе... все пропало... лишилось тільки божевілля... думка докучлива, страшна... я стлів з нею... а я навіть не вмю говорити по українськи...

Приятьель підійшов до мене і сердито взяв мене за руку.

— Слухай, негайно мусиш відійти. Твоя присутність скорочує йому життя.

Я підвівся. Справді, був останній час відходити. Але я не міг себе змусити відорватись од того обличчя, що гостро вирисовувалось у синявім сьайві, від того ледви чутного голосу людини, що вмирала тут самотньо мов звір на пустелі. Чого він мене кликав? Хотів нарешті розповісти комусь, живому, ближчому те, що ненастанно тліло в думці, те, що володіло всім його єством, всіми пориваннями й прагненнями? Це була фатальна людина. Мені було його невимовно шкода, та коротка розмова встигла мене привязати до нього, до його докучливої думки.

Він узяв мою долоню своєю синявою рукою. Тримав її довго, напричуд міцно.

— Ідіть, уже пора... мені було приємно, що я вас побачив, так дивно збіглись обставини... може

ви мій родич, може у нас у жилах однакова кров... Коли шукатимете далі в актах, постарайтеся знайти, що сталося із третім... нашим одноіменником.

— Неодмінно, — промимрив я.

— Поспішай, — торкнув мене приятель, — і так уже треба робити впорскнення...

А хворий ще не відпускав мене.

— Може я спав двісті літ — чи правда?.. шкода мені... коли будете на Україні, згадайте мене... я так прагнув її бачити... у сні бачив лише... я нічого не знаю про Україну...

— Я прийду ще, розповім вам, — прошепотів я.

Він сумно хитнув головою і посміхнувся. Після того вже не сказав ні слова. Зіпав знов у темну, глуху прірву, замкнув тяжкі очі. Груди його важко підіймалися, він хрипів. Його рука вже не мала сили тримати моєї, випустила її і безвладно впала на постіль. Ми тихо відійшли.

На другий день приятель сповістив мене, що інженір Ч... тієї самої ночі над ранком минувся. Останнім словом була назва втраченої і віднайденної дивно батьківщини, та солодка і жорстока назва, що стільки літ ворохобила його душу.

Так умер нащадок мазепинця Ч... засланоного на віки в Вологодську губернію, може найкращий у світі українець.

СЕНТИМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЙКА

У той день особливо якось заходило сонце. Воно відразу перемінилося у фіолетову пляму і швидко-швидко сідало на фабричні димарі. Десь гучав поспішний поїзд, десь ішли в вечір рівні, значені прямокутниками пшениць, голубі поля. А тут вулиці стихали, немов вагалися, чи йти їм у ніч, чи ще зачекати. Прегарні, чепурні домики, сповиті плющем, горіли своїми дахівками. Дахи, як вежа церкви на чистім, спокійнім майдані, пнялися вгору, але без зайвої очайдушности, зовсім поважно.

Пані Фуст в ту хвилину стояла біля вікна. Пантрувати кухні не було потреби, все було виміряно, відважено, відлічено, вітер не коливав огню — і все мусіло вдатися, як удавалося безліч разів передтим. А проте пані Фуст хвилювалася. Вона за-гримітила, що ложка в її руці тремтіла, а проходячи повз дзеркало, спостерегла, що румянці на щоках були більші, як звичайно, були різко очеркнені на тлі білого комірця. Румянці ці були напевне не від кухонного жару.

— „Серце, дурненьке серце“, — посміхнулася пані Фуст і ще раз глянувши в дзеркало, потерла румянці збіленими в муці долонями.

Чи ж у клітці завоштузився, канарок стрибнув з бантинки до коритка з водою і був увесь такісенького кольору, як завіски. Його настовбурчене пір'ячко горіло так само, як і крила фіранок у фіюлетових відблисках. У кухні панував той солодкавий, незабутній запах приладжуваної страви. Пані Фуст зідхнула — неодмінно треба буде перенести комоду до кімнати... та взагалі буде багато змін... багато змін... Подушечка з вишитим „Тільки чвертьгодинки“, з айстрами на другім боці сумирно лежала на канапі, ніби потупила очі, але в суті речі, зальотно і хитро їх щулила.

На чистих полицях спалахнули, мов боеві гасла, ймення продуктів, черешневе гілля пнялось крізь вікно і в напів відчинених дверях з кімнати горіли плюшеві фотелі. Пані Фуст відійшла від вікна і ненароком зустрілась з поглядом чоловіка. Він висів у кімнаті, в рямах портрету, обтягнених крепою, завжди однаковий, завжди міцно стиснений у стані офіцерським поясом. Благовиде, не товсте й не худе обличчя скрашали вуси (покійник так залюбки їх леліав!), очі добрі-добрячі і врешті шляхотне чоло. Він був завжди шляхетний, капітан Фуст. Одну хвилину пані Фуст видалось, що бачить у цих очах докір, мовчазний, німий докір, але це тільки видалось. Очі дивились як завжди лагідно, може трохи сумовито. „Ні, рішила пані Фуст і це востаннє спокусило її вагання, кращої партії не бажав би для мене й покійник“...

Це був дивний, прецікавий збіг обставин.

Дванацятий рік у коридорі квартири пані Фуст, на дверях кімнати, що її наймала згідно з оголошенням „Статочним, старшим і добре ситуованим панам“, висів прямокутник з готицькими літерами: „A. Markowsky, Oberst a. D.“ — Прямокутничок устиг пожовкнути, готицькі літери вицвіли, а полковник поза службою А. Марковський все ще мешкав у пані Фуст. Він не подбав за весь час про зміну цього титулу. Його товариші, завзяті кіннотчики та гармаші, здобули титули інженірів, докторів, забули про минуле, так якби його й не було. Те все, що було передтим, для них мало вартість імлистого спогаду, чогось такого, над чим не варто й застановлятись. Вони ж жили новим, зовсім новим життям. А полковник Марковський ще й тепер, почувши знечевя постріл, який був нічим іншим як тріском пневматичної шини, блід і спинявся. Він іще досі зустрівши баталіон міської залоги з оркестрою та неодмінним осликом, на якого навантажено барабан, довго йшов за ним, сам не знаючи чому й пощо, один серед галайстри дітей, спрагнених блискучих іграшок та рвучкої музики.

Від першого року еміграції полковник поселився у пані Фуст; на вулиці негаласливій, поважаній, де жили емеритовані майори, зпенсіоновані генерали та вдови по капітанах. Примхою долі пані Фуст була вдовою по бойовім капітані піхоти давньої монархії, який поляг у перших боях великої війни. У боях, які вшанував своєю

хоробрістю і полковник Марковський бючись по ворожій боці. Ще іноді й тепер, натуживши пам'ять, полковник мов крізь імлу бачив сіру розстрільну піхоти, яку вів на багнети офіцер із скупченим, майже молитовним виглядом. В цю розстрільну врізався бравурою кінною атакою на чолі трьох ескадронів бородатих драгонів тоді ще ротмістр запальний Марковський. Сам гукав дико: „урраа!“ і рубав направо й наліво сірих піхотинців, що втікали врозтіч мов миші. І натуживши пам'ять полковник Марковський пригадував зовсім виразно бліде обличчя офіцера, яке він полоснув шаблею і яке дуже схоже було до портрету чоловіка пані Фуст. Та про це не згадували.. „А може... може, полковнику... він згинув від вашої руки?“ раз несміливо промовила пані Фуст. „Пані — схвильовано відповів полковник, — облиште цю розмову, вона потрапляє в мою офіцерську честь“. Чому саме ця розмова потрапляла в його честь, пані Фуст не могла збагнути. Замислилась і так цілий той вечір вони просиділи мовчки.

Дні полковника нагадували цяпотіння дощу із стріхи. Це були дні великого чекання. Бо Марковський ніколи, ані на хвилину, не сумнівався, що дістане наказ про призначення до дієвої армії. Він не читав ніяких газет, крім „Військового Вістника“, де завжди писали про близький, дуже близький час війни. „Військовий Вістник“ наказував своїм читачам терпеливо чекати і вони чекали. Чекав і полковник Марковський.

Він вставав щодня в сьомій годині, гладко голив своє підборіддя, чистив до сліпучого блиску черевики, випивав каву, приладжену панею Фуст і йшов до „Історично-Військового Товариства“. Поштиві власники крамниць і ресторанів на його вулиці завжди виймали люльки з ротів стоячи на порозі і дружньо кивали на добридень. Молошниці, квітникарки та газетярі завжди уступали йому дорогу і шепотіли щось між собою. Власник трафіки видаючи щодня неодмінні цигара ніколи не забував спитати про здоровля пана полковника. Здавалось, що навіть каштани обабіч вулиці, золоті восени, рясні в цвіт на весні знають цю крепку, якби тесану з дерева постать у сірому вбранні, з добре вичищеними черевиками, з головою міцно осадженою на здоровім карку, в капелюсі крихту зісуненому на бік по старій вояцькій звичці.

До „Історично Військового Товариства“ був завжди один шлях: з вулиці емеритів на площу, де поставлено котрогось з королів на гранітний цокол, з площі крізь чепурний, підстрижений парк на другу площу, цей раз із бронзовим поетом, потім праворуч рівною мов стріла вулицею аж до тупого заулка висадженого сумними акаціями. У Товаристві полковник мав обовязки „неодмінного секретаря“, одноголосно вибираний гуртом військових, старих товаришів зброї. Там сідав у вигідне крісло з подушинкою, листкував реєстри членів товариства, розкиданих по всьому світі, перечиту-

бав їх листи і відписував їм у бадьорому дусі належному воякам. Коло 12-ої приходив предсідник товариства, рожевенький, вюнкий генерал. З ним полковник гуторив завжди, стоячи і півгодини після гутірки був вільний. Тоді йшов у земляцьку їдальню на обід і викурював цигару. Тодіж дозволяв собі одну-дві партії шахів з лисавеньким поручником. Цю гру, через її схожість з воєнним ремеслом полковник дуже шанував, але грав не дуже добре.

Після цього йшов додому тою самою дорогою, переглядав старі річники „Військового Вістника“ і рівно в 7-ій годині стукав до дверей пані Фуст. Це була пора їх спільного проходу. Прохід тривав ані за коротко, ані за довго, завжди у відповідному настрою, трохи веселім у полковника, дещо соромливім у пані Фуст. — А ви знаєте, пані, жартував полковник (при тім із зовсім поважною міною), чим вславилась моя бабуня? — „Ні, пане полковнику, не знаю“, дещо ніяково відповідала пані Фуст. — „Так от знайте, пані Фуст, — полковник спинявся і врочисто підносив палець угору: — моя бабуня вславилась тим, що спиняла своїми власними колінами на повнім бігу швидкий поїзд! — „Щось такого!“ скрикувала пані Фуст, з полковник врочисто сміявся — „Хе, хе, хе“... Це була старокіннотчицька рубашність і пані Фуст чемно дозволяла на неї. Перед вечором вони вертались на скромну вечерю і побажавши одне одному доброї ночі розходились по своїх кімнатах.

„Ах, яка це гарна, яка це бравая людина“ — хитала головою й посміхалась пані Фуст саме тепер пригадавши жарт із бабунею, що спиняла поїзд власними колінами. „В його житті нема ні одної плями, справжній лицар“...

І мимохіть серце пані Фуст билось, мов піймана пташка. Сьогодні вона хотіла розв'язати одну пекучу, наболілу справу. Ніколи, ніколи їх відносини не переходили меж звичайної чемности, щоденного знайомства. Ніколи, ніколи нікому з них не вирвалось якесь необачне слово, якийсь скритий погляд. Пані Фуст занадто любила пам'ять свого чоловіка, пан полковник занадто шанував це почуття. А проте, пані Фуст була певна, що він її любить, так як певна була, що й їй він не байдужий.

П'ять років тому запросила її сестра до Відня і ще трохи-трохи видала б була її за одного доброго, чесного чоловіка, власника гарного папучового підприємства. Пані Фуст натякнула про це в листівці з видом св. Стефана, післаній полковникові.

І коли вернулась помітила, як тяжко він це переживав, як похудів, як занедбався, як зрадив її побачивши. І може... може тоді була хвилина, що рішила б усе, але було вже запізно. Полковник оговтався, відтягнув свою руку від руки пані Фуст, випростувався, схопив капелюх і вийшов чим швидше на вулицю. „Ах, яка це гарна, людина —

зідхнула пані Фуст — який це аристократ, мій Боже, який це аристократ“...

Найбільше хвилював обоїх один день у році, один вечір. Це були роковини геройської смерти капітана Фуста. Зранку пані Фуст їхала на цвинтар, пробувала там зо дві години вся зосереджена, потім дещо заплакана верталась додому і лаштувалась до вечора. Тоді вони не йшли на прохід. Полковник приходив у чорному вбранні, приносив їй китицю хризантем (завжди китицю хризантем), сідав у вітальні й мовчав. Приняття було скромне, але вибагливе, вміру. Говорили мало. Пані Фуст тримала хустку біля очей і шепотіла: „Пане полковнику, пробуйте цього, скоштуйте того. Ці страви так любив покійник“. Марковський пробував і коштував, потім відкашлювався, обтирає уста великою хустиною і починав:

— 27-го серпня, пані, нашу бригаду перекинули зі східної Прусії в Галичину. Я проводив першим ескадроном, другим — князь Голіцин“...

— Правда, полковнику, перебивала його пані Фуст, цісарсько-королівська піхота билась по львиному? — Полковник був іншої гадки, але з уваги на пам'ять чоловіка — капітана, потверджував львиність ц. к. піхоти.

Це був вечір споминів, вечір добрих споминів. Китицю хризантем пані Фуст берегла як довго могла і як вони зівяли, ніколи не викидала їх на смітник. Ці хризантеми були майже посвячені і то двічі: пошаною до чоловіка й тихим, безсловним

почуттям обоїх. Це було так сентиментально. Це було так романтично. Це було так аристократично.

Те, що пані Фуст хотіла доконати сьогодні, на щорічнім вечорі споминів, в цю врочисту хвилину мовчанки, вона передумала й переболіла давно.

Вона хотіла сьогодні натякнути полковникові Марковському про можливість поєднати дві долі тіснішими вузлами. В цьому не буде нічого образливого, дарма що жінці ніяково починати таку розмову. Але ж полковник такий несмілий, такий делікатний, до смішного делікатний. Пані Фуст була певна, що він ніколи не наважився натякнути на щось подібне, бо боявся відмови. Гордість, велика гордість. І не тільки гордість... полковник напевно боявся, що з хвилиною відмови стратить змогу її бачити, товаришувати з нею. Він уважав би своїм обов'язком залишити її квартиру. Пані Фуст занадто добре його знала.

Була ще одна річ, яка осмілювала паню Фуст. Вона цю думку відганяла від себе, але так було. Полковник був у дуже кепському матеріальному становищі. Він без неї був би майже на вулиці. Справа в тім, що через загальну кризу діяльність Рійського Товариства обмежено, а згодом і зовсім припинено. Всіх урядовців з нього звільнили. І найболючіше відчув це полковник. Для нього це була страшна катастрофа. Виявилось, що до жадної роботи він не надається, нічого не знає, нічого не пам'ятає. Він пробував ходити на будову, але

коверзування майстра розхвилювали його так, що він мало не захворів. Він пробував бути коректором у редакції, але мав уже дещо за слабкі очі. Він пробував постояти за конвеєром у фабриці, але дирекція відтягала йому весь заробіток за несправність і неповоротність. Годі, хто вродився для війни, ніколи не вмітиме працювати мирно. І тепер полковник був зовсім без праці. Він звів свій бюджет до зера, зрікся цигар, чистих комірів, блискучих черевиків. Він не платив пані Фуст уже кілька місяців за кімнату. Він продав чорне убрання, він виніс річники „Військового Вістника“ на макулятуру. Власники ресторанів уже його не здоровили, квітникарки не посміхались, діти не виходили напроти, знаючи, що не принесе їм цукорків. Настали тяжкі часи, злиденні.

Усе це знала пані Фуст до найменших подробиць, хоч полковник ніколи ані слівцем не зрадив свого становища, ніколи не пожалівся. Скільки разів вона зідхала під його дверима, знаючи, що сидить голодний, але не відважувалась запропонувати йому поміч. Пані Фуст мала власну трафіку і могла постачати йому цигар досхочу, але найменший натяк на це напевно привів би полковника до самогубства. „Це горда бестія, війнятково горда, думала пані Фуст — це справжній, непідроблений аристократ“... Вона так марила вийти заміж за аристократа!

Сонця — фіолетової плями давно вже не було. Ліхтарні кидали жовті смуги на невеликі

дімки і в кожному з них статочні горожани у камі-
зольках сідали до вечері. Їхні грубі, червоні карки
було видно крізь вікна. Чиж спав, канарок ще
вмивався і годинник спокійно цокав. А пані Фуст
знявши фартух і причепурившись біля дзеркала
починала хвилюватись. Полковник рішуче десь
забарився. Вона знала як тяжко йому прийти сьо-
годні в старому, сірому вбранні. Йому доведеться
прикласти багато зусиль, щоб привести до ладу
свої черевики і дістати твердий комірць. А най-
гірше хризантеми. Вона знала, кілька сил він стра-
тив ще минулого року, щоб принести цю тради-
ційну китицю. Вона знала, що на довго до того,
він відмовляв собі навіть у тій злиденній їжі, яку
мав, що від кількох місяців ощаджував на сига-
рах, на пранню, щоб тільки не видатися неввічли-
вим. Тимто ця китиця була для неї подвійно до-
рога. Цього року буде ще гірше. Заощадити нема
з чого, відмовляти нема в чім, бо нічого нема.
Пані Фуст зідхнула: як важко іноді бути аристо-
кратом...

Капітан сумно дивився із своєї рями. Він був
теж дуже бравною людиною, але все ж він не те, що
полковник. Він не потрапив би так жертвувати
собою для одної тільки засади. І пані Фуст запри-
мітила яким далеким став для неї цей чоловік
у рямі. Вона вже не жила з ним, у його світі. Вона
вже була в високому світі шляхотних, криштале-
вих духом людей, вона вже сама ставала такою.
І її очі, дуже скорі до сліз, починали мокріщати.

Її теперішнє життя було таке поетичне, таке сентиментальне. Вона хвилювалась: молодість, прекрасна, запашна молодість знов верталася.

А проте полковника не було. Вона не чула його кроків. Він десь забарився. І неспокійна, бо спізнатись не було в його звичці, пані Фуст поправила сукню, вийшла в коридор і постояла під двома полковника. Жовтий прямокутничок сумовито притулився до дверей. Нікого не було чути. Пані Фуст застукала і недочекавшись відповіді звійшла в кімнату.

Дивна пустка війнула на неї. Убоге ліжко стояло біля стінки, стіл похнюпився біля вікна. Пані Фуст розпачливо сіла на ліжко. Вона збагнула, що вже ніколи, ніколи не побачить полковника. Вона збагнула, що він не прийшов, бо не міг купити їй хризантем і ніколи більше не прийде. Ще крихта надії була в ній, коли підійшла до вікна. „Який це аристократ, мій Боже, який він аристократ“ — за вікном вулиця пустувала, тільки розлогі каштани щось шепотючи йшли в тиху, серпневу ніч.

ВІТРЯК

Це було 1814 року. Як відомо, зранений під Москвою лев перебігав Європу рясно зрошуючи її дороги своєю густою, кармазиноювою кров'ю. За ним невтомно гналися довці і радість близької перемоги мерехтіла в їх очах. Бож, хто знає історію, ситуація лева була без виходу: три армії перейшли Рен і натискали зі сходу та з півночі, ведені мстивим Шварценбергом, Блюхером і Бернадотом, з південного сходу наступав Бельгард, з півдня англо-іспанці з Велінгтоном форсували Гаронну. Лев надаремно метався в пастці.

Ми хочемо згадати епізодик, що безсумніву згубився б, колиб довелось прирівняти його до тих далекосяглих, вагітних майбутнім подій і ніякого значіння не мав ані для тогочасної кампанії ані для віденського конгресу, що вирішив на довгий час долю народів. Наша історійка тиха, проста та безбарвна, як багато інших людських епізодів.

Одного березневого дня, недалеко за Фер Шампенуаз, по париському шляху, де останки національного ополчення мужньо ставили опір цілій богемській армії, вершник показався на узгір'ях,

пустельних і посумнілих. Вдолині лежала рівнина, що безпосередньо доторкала високорівні Ст. Дені, щоб лагідно перейти в горби Монмартру. Там був уже Париж. А тут око займало лиш сині смуги лісів, що торочили обрій, денедє ловило в блідому весняному сонці грайливий блиск. Це спішно машерували на Париж союзні кольони і вилискували багнетами. Безлисті чагарники збігали в долину здовж чорної ріллі і тільки один вітряк, розпроставши латяті крила панував над цією безлюдною околицею.

Вершник ударив коня острогами.

Від самого світанку, ескадровий адютант Бутенко, з охтирського полку гусарів, що бились у складі шлезької армії під наказами Блюхера, блукав по цих високорівнях. Як це сталось, так гаразд і не знаємо, але чиж неможливе було в цій скаженій погоні, що насправжки могли бути єдиною запорукою перемоги, відбитись від своїх і опинитись нараз самому серед непривітної, ворожої ночі? Не маємо ніяких підстав підозрівати Бутенка в тому, що він не піддався субординації або що гірше: утікав із гарячіших місць. Охтирець був добре вихований мамою в дусі гідному громадянина та вояка, що памятає про обов'язок, мав за собою Люцен і Ляйпціг, не враховуючи вже недавніх: Монмірайлю, Вошану, Краону, де виявив неабияку відвагу. Тож не маємо ніяких причин винуватити Бутенка в якомусь негідному вчинку. Могло тільки статись те, що наш земляк, кохаю-

чись як і всі ми в добрій їжі, гарячій і приготовленій на час, затужив саме за нею, — бо куховарам полку попросту не було змоги розкладатись обом підчас тих спішних переходів і він звернувся у бік пошукати якогось житла і впроситись на баранячу ногу або нехудого півня, який не брав участі у війні і міг сповняти свою мирлюбиву місію-ситити гостей, дарма що непроханих.

Так чи інакше — адютант Бутенко заблукав, їхав спрокволу (бо кінь його таки добре пристав) і дрімав похилившись на луку сідла, може вже стративши надію найти свій полк та якусь гостинну обережу. А тому, що їхав по ріллі, кінь спотикався і від такого стусана прокинувшись, Бутенко знечевя вкрів вітряк, що ще далеченько маячив на обрії. Ясно, що бравий гусарин не міг сподіватись щоб там, згрібши з засік муки, дебела французька мельничиха приладила йому наших традиційних вареників, якими особливо славилась Бутенкова дідизна — співуча Полтавщина. Але щось таки могло там найтись і відпочити можна було напевно — охтирець дав коневі острогів, щоб скоріше добитись до того вітряка на вигляд доволі гостинного.

За нецілої півгодини, не зважаючи на втому, дебелий мерин довів його до вітряка, що виріс справді потужною будівлею. Бутенко зійшов із сідла, закинув поводи на частокіл і кінь його потягнувся за якимись клаптями соломи. Вершник поправив і обтягнув свій пишний мундур, шаблю та торбу біля неї, з вишитою гарно літерою „А“

і подався до млина — старосвітського, кріпкого, що видно встоювався вже неодним навалом і тепер ліниво та зо спокоєм філософа махав своїми крилами.

У кухні не було нікого, ні душі, хоч видно тут ще недавно жили та снідали: у ватрані тліло, хатня споруда була чепурна й чиста, підлога з цегол підметена і кицька пружила свій хребет зіскочивши з ослону. Бутенко зиркнув по столі, по полицях: око втішилось. На столі стояв дзбан із вином, біля нього хліб і цього покищо було досить. Бутенко перехилив дзбан і відломив шматок хліба — після цього стало йому краще. Він сів на ослінчик, відложив гусарську шапку зо шликом і ментик, відкинув шаблю та їв, граючись водночас із кицькою, що терлась об його чоботи та муркотіла. На соняшні плями, кинені вікном звідкись вийшла курка з цілим виводком курчаток, вогонь у ватрані від вітряного зідху спалахнув веселіше і Бутенко серед цієї ідилії почув себе добре, зовсім добре. Правда, сніданок цей був занадто скромний, щоб він почував себе зовсім задоволеним, але надія на інші смашні речі, які без сумніву мусять бути в цій господі, просто крилила його. Треба було тільки пошукати господарів, щоб увічливо поговорити з ними про обід, неодмінно ввічливо, бо Бутенка змалечку навчили ввічливості і саме тут, у Франції, що до неї наш охтирець ніколи не мав серця, треба було її виявити.

Нараз, двері над сходами відчинились і в них станула зява — прегарненька селюшка в деревляних ступанцях, у білому фартусі і такому самому чепці, майстерному, спокусливому. Обое так і застигли. Аж по довгій хвилині, Бутенко підвівся і як пристойть кавалерові чемно брязнув острогами.

Він у зовсім поправній французькій мові дуже чемно так як би ця селюшка була якоюсь маркізою — прохав вибачення за свою інвазію, але виявив свою глибоку надію, що йому цього не візьмуть за зле, вважаючи на загальний нелад у відносинах, спричинених війною, яка (ох, на жаль) не завжди дозволяє утримати рівень куртуазії.

Селюшка не була занадто несмілива. Вона спочатку, навіть досить грізно дивилась на нашого кавалера, неприязно і мабуть мала готовий випад кількох неприємних для Бутенка та його роду речень, але його чемність видно зробила своє: вона зійшла, стукаючи немилосердно ступаками по сходах, надолину і засміялась:

— Гаразд, гаразд, добре, що ви не прусак, батько мій не любить прусаків гірше чорта. Але як ви сюди попали? ми на відшибі від походу.

— Панянько — сказав полтавець — мені самому трудно сказати. Мій кінь налякався ядра, що пролетіло зараз біля мене в час баталії, поніс і годі було його завернути. Від ночі я блукаю по цій околиці стративши орієнтацію. Гадаю, що це околиця Саннуа?

— Саннуа? Та це добрих чотири години їзди. Наша околиця Гарж, а до Саннуа власне поїхав ще вчора батько купувати зерно, але битва видно перешкодила йому вернутись. Як гадаєте, там небезпечно?

— О ні, панянку, — запевнив її Бутенко — пруський король, а тим більше імператор Олександр не є якісь новітні гунни, щоб зрівнювати міста з землею і винищувати спокійних мешканців.

— Ах, дякую вам, добрий молодий офіцире, — скрикнула мельниківна, — ви мені додаєте надії. І тому будьте гостем...

Бутенко ніколи не давався просити, а крім того та панна мельниківна, що не уступала в нічому парижанці, свіжа і щебетлива мов провісний ранок, відчинила шафу і добула звідти прерізні запаси, які зовсім не вказували на те, що підпаризьким мірошникам жилось кепсько. Бутенко забув умить про війну, про полк і наступ на Париж.

Він заїдав, аж лящало за вухами, а панянка сиділа на окрайці ослону зложивши руки під фартухом і дивилась на молодого гусарина, який зовсім не був поганий, а навпаки, повновидий і чорнявий, нічим не зрадив добродійного полтавського підсоння, яке викохує незрівняні зразки краси обох полів. Бутенко не був якийсь особливий красунь, але і не був гидкий, у всякому разі його обличчя було приємне, їжак на голові премилый, вусик над повними губами тонкий і чорний, очі карі

з іскорками, що нагадують молоду і шумливу, немов провісна повідь, шляхетну кров.

— Мене звуть Фернанда, — сказала мірошниківна вислухавши зозульку, що виговувала години, — а вас, молодий пане?

— Никифор, — соромливо чомусь сказав Бутенко.

— Никифор — це гарно. А скажіть, як вам подобається ваше вояцьке ремесло?

— Не дуже, — просто сказав Бутенко, — я волю спокійне життя. Я маю хутір, сад, дім, в мене є коло чого ходити.

— В вашому краю? — замислено спитала Фернанда.

— Ну а деж? — увічливо посміхнувся Бутенко — заїдаючи шинку й попиваючи вино, від чого його щоки і ніс почав міцно вилискувати.

— То ви багатий, а крім того, — додала Фернанда повертаючи до війни — це неприємно забивати людей. Ви не можете змінити свого життя?

— Колиб це можна було, — зідхнув охтирець згадавши рідний дімок, левади й ставки батьківські, що їх справді покинув у миргородському повіті. — Змінити можна завжди все, коли хочеться — енергійно заявила мірошниківна, — війна нам також не служить. Старший брат загинув уже чотири роки в Іспанії, тепер взяли найменшого, що не мав п'ятнадцяти років і його ранили під Монтеро. Тепер батько старий, сам нездужає працювати.

— То вам би здався наречений, посміхнувся Бутенко.

Фернанда соромливо спустила очі.

— Чому би й ні?

І щоб вийти якось із прикрого становища, вона запросила Бутенка подивитись на вітряк. Із горішнього вікна, мовляв, видно цілу околицю.

Бутенко смашно попоївши і попивши, радий був би десь прикорнути й задати трохи храпака, але дівчині тяжко було відмовити. Постукуючи шаблею, що докучала при боці, подзвонюючи острогами, наш герой за Фернандою подався нагору. Сходи були вузесенькі та стрімкі як нещастя, вели просто до неба, і треба було підтримувати за стан гостинну господиню, що Бутенко зробив із приємністю. А за таке добродійство належитьсья вдячність: годі було заплатити чимось іншим як цілунком, який Фернанда і дала бравому нашому гусаринові. За ним пішов другий, і третій, і четвертий, і невідомо, кілька їх там було. Одним словом, хоч подорож нагору була досить довга, не можна було назвати її неприємною. Бутенкові і не снилися ніколи такі гожі мирошниківни.

Вітер не дармував, крутив крила, вони ліниво рипіли, в долині дерлися кури, сонце світило на подвіря, грало на узді Бутенкового коня, миші шалапути бігали по соломі, ставали на задні лапи й вичверювали псотні міни, зозулька раз-у-раз виходила зі свого будиночку і кувала, а що там діялось далі нагорі мені просто тяжко розповідати

зовсім не тому, що підозрівав би я хороброго гусарина нашого в якихось негідних учинках, а просто тому, що оповідь про такі речі навіть найбільш дискретно підглядені, звичайно зайва, бо кожному відома. Думаю, що і ти, читачу, знайшовшись із прегарненькою мирошниківною на самоті, а маючи так, як пан Бутенко, не цілих двадцять років, потрапив би виповнити ці хвилини так, щоб і тобі і твоїй допитливій товарищі не нудилось.

Також невідомо, як довго перебував охтирський гусарин на горищі вітряка під Гарж, коли Фернанда, боса з соломою в чепці підбігши до вікна залементувала. Вони досі і не дивились на сколицю. Бутенко прибіг на її лемент: з вікна видно було, як до млина, по рівній польовій дорозі скакало гальопом кількадесять вершників. Далеко за ними виднілись кольони війська, що пересувалось. Бутенко збілів: це були французькі вершники.

— Фернандо, скрикнув він, я пропав! Біс хотів видно, щоб я забрів сюди, за лінію французьких пікетів. Або, що невиключене, наші, проломані, відступили і я опинився в цій пастці. Коня, ще час вирватись...

Але Фернанда вчіпилась у молодого старшину з міццю зубів бульдога. Вона запевнила його, що втікати нема найменшого глузду, через те, що вітряк стоїть мов на долоні і кожний рух біля нього видно за кілька гонів, а крім цього вояки женуть як чорти. „Не бійся нічого, — морг-

нула вона, — я французенка, я їм так легко не дамся“. Вона збігла по сходах, щоб відв'язати коня або хоч скинути сідло з нього, поки не надідуть. Бутенко розглянувшись довкруги шугнув у сховище, утворене кільканацятьма мішками з мукою, зложеними тут на поді.

Все було зроблено саме в час. Як тільки Фернанда вийшла зі стайні, під вітряком уже було шумно від мужви, що злазила з коней, брязкотіла шаблями, покрикувала і жартувала. Високий, хмурий офіцер у розшитому золотом мундирі зійшов з коня і попростував до світлиці, за ним подався увесь почот заплених, заболочених старшин, що загукали вмиль за вином, хлібом і їжею. Один, видно квартирмайстер, підозвав Фернанду, що зробила перед ним реверанс.

— Маршал Мортіє, дюк Тревізу, правдоподібно буде тут ночувати. У всякому разі буде тут, доки частини маршала Мармона не переправляться в Аржантей через Сену. Підігрієш, маленька, вино і підсмажиш курку, маршал не ввечір тільки підігріє вино. Прусаків тут не було?

— Ні, пане.

— А росіян?

— Ані росіян, ваша милість.

Старшина потріпав її по щічках.

— Тримайся маленька, справи ще не такі погані.

— Нехай живе імператор, ваша милість, — хитро і голосно крикнула мірошниківна, — мої

брати полягли за нього і Францію під Еспіносою й Монтеро.

Старшина зідхнув.

— Добре дівча, тобі не забудуть твого патріотизму.

І він подався до світлиці, де за столом маршал Мортіє вже розгорнув свої карти й обмірковував деталі відступу за Сену, на монмартрські взгіря.

Бутенко із своєї схованки, хоч-не-хоч чув усе, що діялось і говорилося надоліні. Вістуні приходили, рапортували й відходили, у ватрані шкварчало від нашвидку смажених курей і гусей, що лягали трупом під рукою Фернанди, війська-полки, ескадрони, батерії, бригади в шаленому марші пересувались під цирклем маршала дюка Тревізу, його сухий, прикрий голос брязкотів, мішаючись із брязкотом шабел і острог, верблюжі, слонячі, кінські імена сипались на адресу запізнених генералів і полковників, інші похмуро мовчали. Оборона Парижу мала початись у найближчі дні.

Бутенко почувався дуже зле. Його попросту кидало раз у холод, раз у нестерпну горяч, у схованці ставало душно від мучного пилу, кожна хвилина була в вилиці молотом: як можна було пальнути таку дурницю? Хто знає, що про нього вже говорять у полку, невідомо як це все скінчиться тут? Розмови, які він слухав, підоймали волосся дубом. Та з одного боку, якби йому вдалось вирватись, то це були неоціненні відомости для ко-

мандування, з другого боку це було надзвичайно нешляхотно, з третього — колиб його тут виліпили, його становище важке як полоненого погіршилось би втриє за підслух. Але поволі звикаючи до свого стану (бо до чого тільки врешті людина не звикне?) Бутенко заспокоювався, пропасниця його минала і він не зчувся як задрімав, а згодом, втомлений так дорогою добре заснув.

Снився йому милий сон: начеб він був у себе на хуторі і цькував гончаками зайця, заєць шпарко гнав через ріллю, Бутенко скакав верхи, поруч нього Фернанда в амазонці і в чепці, за нею всі сусіди з околиці: Мироновичі, Вітри, Кулики, Бобрики, Суховієнки, псарі кричали „ату його, ату його“, а тут знечевя заєць перекинувся у Шварценберга і пудив просто під ноги Бутенкового коня. Бутенко хотів стьобанути його нагайкою, але дістав здоровенного стусана і вилетів із сідла у пухку ріллю, впав, зарився носом і стогнав, заєць Шварценберг зник, а на його місце прийшов здоровенний дядько у гренадієрській кучмі і просто товк його Фернандиним ступанцем.

— Вставай, гей ти, вставай...

Хтось настирливо кричав над головою.

— Пане капітане від вітряків, вставайте, глумливо додав другий.

— Чуєте, добродію-мірошнику, вставайте час!

Крутом стояв регіт. Щось світило в очі. Нарешті Бутенко їх відкрив. Перед ним стояли і ре-

гotalись просто йому в лице французькі старшини й вояки. Бутенко зірвався і виглядав як білий стовп: увесь він присипаний був мукою, мука сіла на вуси, на розшиті груди, на еполети, на чоботи. Це мусів бути жалюгідний вигляд, а вони всі аж заходились від реготу. Бутенко тільки кліпав очима, сам пробував безглуздо посміхатись і зчищувати брошно, але від того пилюка ще більшала і врешті нічого не було видно крім якоїсь важкої білої імли.

— Що там таке? крикнув іздолу Мортіе, — що там діється?

Два кіннотчики пхнули Бутенка наперед по сходах вниз. Заломотіло від чобіт, так якби збігало принаймні півтораєста чортів із горища. Бо Бутенко якось виховзнувся з рук і посковтнувшись по сходах злетів просто вниз без зупинки, поки не опинився на цегляній підлозі оточений хмарою борошна. І це видовище було таке потішне, що сам суворий Мортіе не витримав і засміявся.

— Хто ви такий?

Старшина за нього заявив, що вояки ненароком найшли в стайні коня з російською зброєю і сідлом, а перекинувши вітряк здолу догори найшли цю людину між мішками.

Маршал перестав сміятись і глянув на Бутенка. Той несміливо подав своє прізвище, полк і ранг та оповів коротко пригоду звичайно поминаючи особисті подробиці. Високий, чорнявий чоловік із утомленим обличчям призірливо дивився на нього.

Між вояками Бутенко помітив Фернанду, що плакала, закривши лице фартухом.

— Те, що ви оповідаєте, молодий офіцире, — гочав маршал, — мало скидається на правду. Не розумію, як ви могли так далеко відбитись від своїх, коли дотого ваша бригада, наскільки нам відомо, не дійшла навіть до Саннуа, а бівакувала в Понтуа? Скоріше все це виглядає, що вас із спеціальною місією вислали в цю околицю. І тому без найменшої надуми наказую вас розстріляти як шпигуна...

— Ваша світлосте, — почав Бутенко, — це буде фатальна помилка...

Маршал нетерпляче кивнув головою і повернувся плечима, щоб далі розглядати карти. Але його спинила Фернанда, що розіпхавши вояків вчіпилась йому за рукав.

— О, маршале, ви не зробите цього. Як кохаю мою покійну матінку, він не шпигун. Це бравий чоловік, якого змусили битись проти нас. Колиб він був шпигуном, то чи я, якої брати згинули за імператора, один під Еспіносою другий під Монтеро, дозволила б йому тут перебувати. Я ручу за нього, маршале...

— А звідки ви його знаєте? — спитав Мортіє, здається зворушений тою згадкою про братів, що вмерли на полі хвали — ви його знали раніше?

Фернанда соромливо взялася за край фартушка.

— Це мій наречений, маршале. Він нині обіцяв оженитись зі мною і дати свою частину до млина, коли там попродає своє; це багатий чоловік, має хутір і сад, вітряк також і він зовсім не хоче воювати... а наш батько вже досить кволий...

— І ви це так швидко вирішили і залагодили?
— спитав посміхнувшись Мортіє.

— На війні все робиться швидше, аніж у час миру, маршале, — скромно відповіла Фернанда, а всі з маршалом вибухли сальною реготу.

Бутенко волів би бути тепер під землею на тисячі миль. Він дійсно виглядав йолопувато, присипаний мукою, знайдений у такій безглуздій ситуації, звязаний з цією дурною дівчиною. Він проклинав той день і ту годину, коли сюди приїхав. Краще було б його розірвало ядро артилеристів Мармона. Але не було ради.

— Так щож, пане вітрячаний Казаново, — з усміхом сказав Мортіє, — я повинен би вас розстріляти і не лиш як шпигуна, а просто тому, що нам ніколи тягатися із бранцями, тим більше, що ваші козаки, як нам відомо, з засади не беруть чаших у полон, а вбивають. Але ця панянка вставляється за вами й ручить за вас, не хочу її кривдити. Ви поїдете до кватири як военний полонений, але з тим, що давши мені слово, по війні оженитесь із цією панянкою. Так чи ні?

— Так, маршале, — промимрив Бутенко тупо вдивляючись у землю.

— О мій Никифоре, — скрикнула Фернанда і повисла в нього на шії.

Кімната знов наповнилась реготом. Але маршал спохмурнів і все стихло. Небавом Бутенка посадили на коня і два кірасієри мали ескортувати його до Сен Дені, штабової квартири. Він похнюплено сидів у сідлі, без шаблі й без пістолів, вихуділий і посоловілий. У своєму червоному мундирі присипаному ще досі мукою нагадував якогось общипаного півня. Фернанда відводила його далеко за частокіл і говорила:

— Никифоре, як тільки скінчиться війна, маєш ставитися тут. Батько все буде знати і вже поділимось до того часу. Йому нехай залишається млин, а ми збудуємо там за винницями новий дімок. Я не знаю, що там ти маєш вдома, та якось воно буде...

При дороговказі, де дорога звертає в рівнину Ст. Дені вона стала навшпиньки й не зважаючи на вояків, що сиділи над шляхом або проїздили з гарматами й на ящиках, зложила на Бутенковому підборідді діловитий поцілунок. Вітряк ліниво поскрипував, ледви рушав крилом. Копита задудоніли.

* *

*

Фернанда довго чекала свого нареченого. Не дочекалась його в час по підписанні першого паризького миру, хоч батькові її, що їздив до головної квартири, сказали, що всі полонені випу-

щені на волю. Три місяці перед поворотом імператора з Ельби вона сповила хлопчика, бо хлопці тепер були більш потрібні, ніж коли. Не прийшов ніхто до неї і тоді, коли після Ватерльо знов вивезено імператора, і як казали знайомі, росіяни знов бівакували на Елісейських Полях. Старий вітряк крутився і Фернанда марно виходила до дороговказу виглядати свого нареченого, враз із хлопчиком, що почав уже й підбігати. Врешті, тому що батько ставав усе більш немічний, а без чоловіка вітряк зле вертівся, гарна Фернанда вийшла заміж за одного доброго сусідського хлопця.

А про пана Бутенка ми знаємо тільки те, що коли скінчились всі війни і походи, коли трохи стихло в тій старій Європі, з мундіром поручника він пішов на пенсію і проживав довгі та тихі роки на хуторі своєму по дорозі з Лохвиці до Лубень. Грав він добре у віста, говорив як слід по французьки, уживав французьких перфум, обережно вів господарство, кутив тільки турецький тютюн, носив коронки біля синього сурдута, що добре облягав його стрункий стан, любив порозмовляти про колишні кампанії й походи, проте не любив згадувати про обставини, в яких попав у полон. Обличчя його тоді з рожевого ставало бурякове, він добував із кишені сурдута велику кратовану хустину, сякав у неї носа довго й голосно і це нагадувало звук військової сурми. А безпосередньо після цього починав говорити про зайців.

ЮРА ЦІСАРСЬКОГО РОДУ

Як їздить на крані, підіймає тонни заліззя,
то каже, вимовляє:

Співаночки, співаночки
де я вас подію,
хіба піду поміж гори,
та й там вас посію...

Та дарма. Нема гір тут. Свищують мотори, струнчать димарі, клекаче залізо білою рікою. Ромба, Омекур, Жеф — осередок важкого промислу. Там десь ті гуцули, а тут сам Юра, четвертий рік на крані, четвертий рік між чужими, в киптяві та смарі. Хоч і банно за горами, та нема коли нудьгувати. Не по нудьгу прийшов сюди Юра. Минув Чехи, Сакси, Шваби, гонив, якби вітер його гнав. Був досі гуцул наймитом у місті, нині паном буде — так Юра хоче. Грають очі, співає в грудях. Думи весняною повіддю, гей-гей, хто їх збере, хто їх звяже? Не то думав, як виходив, не то думає прийшовши. Закувати б води верховинські електривнями, щоб спалахнула пляями електрична ніч, вбитись у груди горам — бризнула б нафта, застогнала б руда — був би гуцул паном.

І співає кран по рейках, підіймає вантажі
і співає Юра, підіймає снагу:

Ой куди ж то доріженька,
на Кути, на Кути...

— Співай далі, гуцуле, гуцулику...

Так під краном, на загоні веселі італіяни, кошлаті серби, чорні болгари. І навіть контрометр, старий шваб заслуховується. А Юру не треба просити до співанок. Ллються самі серцем, що як нашаржована піч горить, дзвенять їх струми блисткі — гай, гай! Іде краном, дзвонить — відступись, стережись, гупне пакет на голову — тільки приснеш, сарако, а пісня цілою фабрикою ломить луну, по заліззю, по рейках, по гранях мартенів. Як шум на весні гуде пісня.

— Як іде, Юро?

— Добре йде, хлопята.

І, як вийде з портієрні, по фаєранті, кожний рад із ним потоваришувати. І словінець Еда і таліян Роцці і болгарин Станко. Забігають люксембуржаки, чехи, катальони — всяка шушваль, дрібнота.

— Що пеш з нами, Юро?

— Нич з вами не пю. З ніким не пю.

І йде сам Юра з роботи. Догори голова, ступає полегоньки мов до танцю, паличкою, гей топориком, вимахує, гордий з ката. Не з ними йому пити, коли в їх роді цісар ночував. То й Юра з цісарського роду, з кимнебудь не стане до бесіди. Са-

мий собі пан, самий собі товариш. Сам гуляє, сам свою думку леліє, нікому не дасть ділити. Коли б з усіми ділився, тоб і самому не стало. Бо й не знають себе цісарські діти. Кожний сам по собі. Так і Юра.

Прийшов до дому — сміється кімната. Нагорі живе Юра з голубками. З вікна видно, як Мозель срібна вилискує, як гори (та які тут гори?) насупились лісами, як вежа церковці струнчить. А всередині заметено, попрятано. Тут і Франко у вишиваній сорочці, Тарас із відважним чолом, Мазепа гостроокий, гордий Богдан — самі цісарі, цісарського роду, так як і Юра. З ними тільки товаришує. І з дерева майстерно зроблений тризуб, сам Юра робив, сам пилочками по ночах витинав, кораликами висаджував. Тут і книжки Юрові — збирає їх і пестить, але поправді то й не дуже любить читати. Вряди-годи, щоб очей не мучити. Навіть і англійську книжку придбав, думав колись до Америки їхати. А покищо нехай лежить — може й поїде Юра. Та це прикраса. Юрова робота одна по фаеранті: лити сріблом співанки, що їх не перелічити.

Та тепер не той клопіт у Юри. Інший. Призбирав собі гроші. Три роки збирав. Купив собі машину. Мотоцикля. Гей кінь сталевий та машина його. Знає в нім кожену шрубку, кожену спайку, кожен ланцюшок. І пустить газ — шугне на шлях, задерчить чортом, мчить вихром, аж сміється далеч, гори-ліси відсахуються. Цісарський кінь то

був, перший мотор над усі. Ніхто такого не мав. І гордий Юра з нього був. Лелів як дитину, складав, чистив, смагував, співанками промовляв до сталі.

Так то сподобала його Жанет — гоже дівча. Давно вже впав Юра їй в око хитре. Її батько тримав робітницьку кафеюку. Жанет гостям подавала. І заглядить, як Юра іде, сполумяніе, робота з рук летить. Іде Юра, не оглянеться, земля під ним дудонить, вітер за ним співає а він капелюшка заломив, догори підняв горде чоло, виступає павичем. Не моргнув до дівки. Аж доки не придбав мотору. Тоді підїхав чортом під кафеюку, якраз проти неділі, розгорнув плечима шушваль, робітницьку мужву сіру, до контуару підїйшов, усміхнувся гречненько, випив вина й капелюшик підняв. — „Чи дозволить панянка на фет із ним, на моторі?“ Мала оглянулася, не сміла. А старий знав уже Юру, на добридень завжди давав. Кивнув. „Іди, мовляв, та не забавляйся“. І посадив її Юра на мотор, викрутив огиром, задирчав мотор шалений і чкурнув дорогою. Гей, гей! — тож то були перегони! Тільки сталь стогнала на закрутах, тільки дим синій стояв шляхом. Розтинав далеч, шматував надвое обрій, вгинав асфальт під колесом — повним газом валив. Дівчя лиш притулилось до нього, вхопилось дужих плечей, змовкло.

— Ну, як панянка, добре йде?

— О ля ля! — тільки відказувала.

Недалека дорога — Льонгевіль, Гагонданж, Мец. Тоді довго забарились у Мецу. В найліпшу кафеюку зайшли.

— Що пете, панянько?

— Гренадін.

— А я винко.

І пили, бесідували. Розповідав Юра про свій рід цісарський, про Жабе і про Косів, про полонини і звори, про Горгани й Чорногору, що ними трембітав колись. А дівча лиш своє: — „оляля“...

— Гай гай, що ви тут знаєте, що ви тут маєте. Нич у вас нема. Мец — чи ж то місто яке? Чиж не краща Коломия наша?...

І тоді, підхмелений, очі виблискують, не втертів співаночки:

Ішов гуцул з Коломиї
а гуцулка з Бані...

Видав тоді добру сотку. Але чиж то про сотку йде, коли поставитись треба? Впала йому в око, білявка, дарма що з низів. Що бестія файна — то файна. Поведе оком — Юрі кров грає, засміється — Юра рад би в огонь за нею. Так причаклувала, бісівка.

І зідхає Юра — мовить складом, як співаночку:

Файне дівча, гоже, чиж тобі тут між воронням? Сокола тобі треба — цісарського роду, що під ним земля тремтить, ліси схиляються. Не тут тобі бути — у нас тобі бути. У місяшну ніч прий-

деш — росоньками ніжки вимию, зіроньками косуюмаю, співаночками випещу — тільки зідхнеш — гей, тож то люблю.

А дівча дивиться, не второпує.

— Про що це так?..

— Ой про багато, дівча, про химерне. Але того не скажеш, бо як скажеш, напів згубиш. Не те воно, як скажеться. Одно тобі зраджу, хто з цисарського роду, той любить на смерть. Коли причарувала — чаруй далі, бісівко. Що хочеш — твоє. Місто твоє, небо твоє. Нема людського нич.

Але мала не хотіла того всього. Хотіла лиш на фет. Пішли. І там Юра доказував. Стріляв із фузії — дванадцять колісцят трафив, з того серця метав у пляшки — збив п'ять, не міг шостої, око веселе, хмільне не служить. Пішли на карузелью — там завертілись аж дух запирало, а Юра тільки покрикував: „Борше, крути гунцвоте, борше“. Виміряв силу — тріпонував молотом, аж гакнув, аж люди відсахнулись. Метнув мячем — тільки заскимлив. Покрутив автоматом — чотири рази по франку, нічого не витягнув, „то, сказав, на щастя“. Поїздили човнами по електриці — тільки шуміло кругом, як Юра кермував. А потім підійшли знов до кафеєйки. І тоді —

— Що пеш, паняanko? бо я винко.

— Ну то й я винко.

І тоді захмеліла мала. Не памятала нічого, тільки очка свіtilись. Взяв її Юра на мотор, по-

віз у ніч — горбами. Віз і співав — як то гуцул ішов з Коломиї, як то піде він поміж гори. І обзивались кругом ліси. Мовчала, дивувалась Мозель — звідки тут такі співанки красні? І була та їзда як гуляння, хмільна їзда була. Співала дорога, танцювали ліси, горби, Мозель не стерпіла й собі заграла, рушила, повела берегами. То кров співала, не гуцул.

І така була їх ніч заручинова — проти місяця, проти веселих зір...

А на другий день Юра пішов до старого. То був черевань із волячим карком, із недобрим зором. Сів із Юрою до стола, бо сказав йому Юра, що має справу.

— То так собі сподобали смо одно другого, пане. Нема нам тепер як жити одно без другого.

— Ну то що? — засопів старий, заспівав люлькою.

— То нич, тільки так, що одно без другого не можем.

Не пив нічого старий. Удавав, що не розуміє.

— Що ж ви цим сказали, пане молодий?..

— Та то, що нам одно судилось. Взяти хочу вашу.

— Як то взяти?

— Ну, так, що посватав би я. Весілля б справити як треба. Добре їй буде у мене. Побуду тут ще зо три роки, віроблю багато, а є з чого — я до премії стаю завжди. Не пю, марно гроші не розкидаю. А там і до мене — в гори. Там ще красні-

ще буде. Кругом гори, а полонинка моя шовкова, докуплю ще — паном буду, ніхто не зрівняється. Там вашій доньці кланятись будуть. Бо я не хто-будь, неню, я — цісарського роду...

Слухав старий, слухав, а потім як пирсне реготом, аж затремтіли столи, аж забрязчали шибки. Лускав, а сміявся старий. Нічого не говорив, тільки сміявся. Заходився, плакав, тряс черевом, зойкав. І всі, що ходили кругом, зійшлися, поставали гурмою тай собі сміятись. Реготались усі — навіть кіт сміявся.

А Юра зблід. Підвівся. Нічого не сказав. Тихо як тінь, як сновиди вийшов. Ішов вуличками, попри фабрику, а всі сміялись. То такого дочекався. То такої ганьби. Ще ніколи, ніколи ніхто такої ганьби не мав. Тільки він один, гуцул Юра. Деж та гордість моя, квіттям умаяна? Деж та слава цісарського роду. Деж те чоло моє, що не згоріло від сорому?.. Деж те серце моє, що пістолем не вистрілило, не вибухнуло гнівом як гармата? Бож не осоромив череватий мене самого, а цілий рід мій любий, що тої години могили розриває — за мною вступитись хоче...

Так ішов Юра і про себе говорив і ніхто його не просив пити і відвертався від нього словінець Еда і болгарин Станко. Мав би краще тоді метнутись у гарячу сталь, тріснути із мотором у камінь, щоб лягти головою за той стид. Бо за таку ганьбу тільки смертю платять. Але не те йому порадив вітер, що вогняне чоло остудив.

Не те йому сказав суворий обрій. Не те йому хмурі гори, що з ними ганьбою ділився, шепотіли.

— Зажди, мой, ще завчасу тобі тішитись — погрозив п'ястуком, розметавши чорні брови як стріли над очами, ще спомянеш гуцула...

Затис зуби, скамянів на лиці. Тільки блискавиці стрічались в очах. Тільки стріляли брови-стріли. Тільки кресався у серці гнів. Бо то розпочалась друга оповідь, про те, як за гордість своєю мстив люто легінь гуцул Юра — цісарського роду.

БУНЧУЖНИЙ ШИРЯЙ

Ширяєва екіпа йшла в нічну зміну на сім люда. Італієць — сіньоре Бартольомео, старий шпакуватий горновий, чотири „мультори“: хорват Влада, мовчазний і кучерявий, як баранець, з неодмінною люлькою, Гориш, Ляшко й Козаченко із кінного дивізіону, шлаковщик Ольшевський і він, Ширяй — шеф.

Той день уже почався важкий. Пана Жана повідомили в канцелярію про смертельний випадок на крицевому цеху: російський полковник, що сидів на зворотниці, зачитався в біблій і забув змінити рейки. Батько Горі, що їздив „ув аероплянї“, на самій горі налетів через те на двигарі й розчавив собі голову та груди. По цій купі мяса залишилося семеро дітей, бо італійці плодяться, як крілики. Але річ не в тім.

Башти домен росли чорними велетнями в тремкім рожевім мариві — це горіли, як кожної ночі, шлакові поля на оболонях, за долинами. Вітер зривався зі сходу гострий і пронизливий, вив по під мостами і еднався з невгавним шумом і гуркотом вагонеток на засипних злагодах і в прокатній. Каталі кричали один до другого, зриваючи груди.

Ніч була клята — Ширяй пив і не міг напиться. Знали, що живіт стверд йому в той день на камінь. Газовий порох, деручись із нечищених рур, день у день прожирав йому живіт, поров його зсередини так, неначе хтось наклав туди відламків скла або схоплював нутро кліщами і викручував. Але й це ще не було таке важне. Козаченко, самхмурий як сич, сказав мимоходом Ольшевському:

— Не лізь йому в очі — не бачиш, який він?

Ольшевський знизав раменами, але подивився зпід лоба на Ширяя — той саме скинув сорочку і стояв волохатий, кремезний, тупо впершись очима в піч. Від лямп його обличчя стало синє, але може у всіх обличчя були такі самі. Контрометр заклопотано збігав з мосту і кричав щось, його голос губився в шумі — вже був час пускати. Ширяй кивнув головою. Він ледви стояв на ногах, він випив сьогодні вже шість літрів вина із спіртом. Від живота був один рятунок — пити. Здавалось, що вино гасило цей солодкавий смак, що його полишав газ і живіт м'якше. Той, хто поров його зі середини відламками скла, відступав, вщухав. Але за мить черево ставало знову тверде як бубон і випихалось ізза штанів огидною, жовтою банею. Ширяй знав одно — з таким животом не один уже витягнув лапи. В Омекур, в Ромба, в Жоф.

— Гайда! — хрипло крикнув він до залоги.

Люди взялись за штангу.

— Раз, два — починай!..

Вітер одніс слова. Формівники стояли з молотками біля грядок і ждали. Але це не була їх черга. Вся вилівка мала йти в казани. Проте їм було цікаво. Семеро люда вхопило за здоровенний дрюк і кректаючи та гехкаючи валили в глиняний чіп на череві домни. Вона свистала та гуділа, чавун, видавалось, її розпирав. Пірометр добігав до тисячі двісті ступнів.

А залога йшла із дрюком, немов до штурму. За Ширявою спиною, посіченою білими шрамами від большевицьких шабел, ішли грудясті, присадкуваті українці, по них сухорлявий сіньоре, а за чорним, волохатим Владою, на самім кінці, білявий Ольшевський. Ширяй стогнав і стогін цей ламався в затиснених зубах. Пляшки вже не клав у сачок, привішений до гвіздка в повітці — мав її в кишені і, несучи одною рукою штангу, другою, коли допікало, схоплював за шийку і приставляв до горла. Видно було, як вино бурилось червоним чорториєм і клекотіло, спаливши уста.

Сіньоре низнув раменами: „Таке здоровля треба мати волів“, обертався до Козаченка, хитав головою і йшов на домну скулений, пов'язаний гудзами мязів, вб'гавши тонкий карк у плечі. „Індик“, подумав Козаченко, „де тобі вгнатись за нашим. Геть індик“.

— Гей, руп, — кректав іноді Ширяй і за ним кректали всі. Штанга літала в руках блискучим, чорним змієм, міст похитувався за кожним ударом, а домна важко зідхала своїм кипучим, полум'яним нутром.

„А Ширяй живий, Ширяй все перехиріє й ви-йде. Лікар казав, коли не піде на операцію — витягне ноги. Нечоловік. Війну пройшов, повстання, табор, шахти, коксовні, ливарні — нічого. Нужа жерла, голод, короста. Босим у повстання йшов. Під Вознесеньськом відстрілювались: ноги скостеніють — вскочать до воза, заткнуть ноги в солому, погріються й далі по снігу. Так і взяли Вознесеньск. У таборі висох на тріску, в шахтах тричі кров текла носом і вухами як струмок. Звик і не йшла. Все перегриз Ширяй“...

Так думав і гупаючи зпересердя штангою в чіп перекрикував вітер:

— А інших як скосив... Мельничука, Головатого, Семма... добрий був Семмо, добрячий...

Ті — з кінного дивізіону посміхались і кивали головами. Знали Семма — Ширяєвого друга. Тільки малював і вірші писав — не міг робити. За нього Ширяй робив, годував його як дитину. Разом жили та пили. За ніч шістнадцять літрів випивали. Семмо вірші пише, Ширяй співає. Під п'ятнадцяткою їх всі панянки знали — повії. Віршів не розуміли, але слухали. Не мав кому іншому Семмо їх читати, кучерявий, білявий такий.

— А деж той Семмо? — крикнув перегода крізь гуркіт вагонети мовчазний Влада.

— Нема Семма. В Ромба Семмо мій. Хреста йому дубового поставив. Хорунжий мій Семмо — нашивки йому поклав у труну... Сухоти його задавили, ще з табору, прокляті..

Передихнув. Передихнули і всі. Обернув обличчя — червоне від вина та жару. А по щоках краплі — не то сльози, не то піт. Засміявся, змахнув краплі брудною лапою, згадав Семма як живого.

— Вірші писав Семмо мій, малював, хороше малював. Козаків, як у степу на заставі. Сидять біля вогню, пісень співають, а полум'я їм на обличчя. Не знав як полум'я намалювати. Все ходив дивитись як виливку пускаємо. Але не виходило. Так і вмер не намалювавши...

Перехилив вина, — зморщився — живіт мабуть гриз, плюнув на руки, рванув штангу, — „гей, руп!“ закректіли всі. Пірометр скочив на тисячу триста. Домна гуділа.

А сіньоре Бартольомео крикнув:

— Їх — ваших, у Ромба багато лежить. У Жоф не мало. Хрест при хресті... Гей, Україно, Україно ваша — кохана...

Кивав головою індічою на кволеньких в'язах, сопів, не поспішав за Козаченком.

— Чавун іде! — крикнув Ширяй і відскочив.

Чіп вирвався, розлетівся дрібязком. Чавун рушив ріголою, рвав за собою домну. Боками сипонувались іскри, синяві, сичучі мов оси. А з нутра башти ринула, клекотіла полум'яна ріка. На гребіні вибухали раз-у-раз баньки, зливались із струмом, перли вперед сяючи й палахкотячи, спалюючи довколишнє повітря. Ніхто не пробував спинити цієї вогненної повені. Кожний раз усі стояли

зачакловані нею, задивлені в її вири, сині від їх блиску, напружені немов ждали, що їх теж запалять сичучі рої іскор.

— Давай „пош“! — гукнув горновий до каталів. Але „пош“ уже давно стояв на льорі під ріголою. Чавун ринув у його оцеглене нутро, ревів бючись у ньому клекотом, немов лютував, що його знов увязнено. Ріка оберталась у ставок, такий самий палючий і немилосерний.

— Ач ти, — промовив Гориш, — як біситься...

— Подобалось? — зареготався каталь, — може скупаєшся?...

Сіньоре запихкотів люльочкою.

— Республіці сорок тон зіпсує. Так і поховають з пошем.... позаторік німець один скочив, так і повезли. Лаявся пан Жан...

І зпід синіх окулярів чорні очка сіньоре засміялись. Димок від люльки пішов угору кільцями.

Так стояли над вогнем, Ширяй знов посміхнувся. Полтавські вилиці вийшли скелями, неголений щелеп засинів від марива. Дивився на іскри, на сліпучий струм, на людей і думав про Семма, думав, що радіє його душа в цей час у вогненних потоках купаючись і милуючись ними. А Козаченко, Гориш і Ляшко посміхнулись за ним. Збагнули, про що думає. Ще й рукою повів — там степ, Савур Могила, далечінь темніє, а тут — козаки біля ватри, коні пасуться, виграють на бандурах. Нараз Ширяй зжовк, позеленів, зібгався,

захарчав — живіт заскимлив огидою. Заточився скорчений удвоє, подався і був би головою потрапив у кипучку, якби сіньоре Бартольомео не схопив його за волосся. Висовгувалось, індик не міг втримати в руках такої ваги — так і висіли вдвох над полум'ям, Ширяй виючи з болю, а італієць кличучи на підмогу. Висіли як два сині птахи, чудні, зчіплені пазурами, з розчепіреними крилами із застиглими очима.

— Сапрісті! — обернув сіньоре своє обличчя, скошене і набрякле натугою, чом не йдеш один з другим?...

Влада і Ляшко, що стояли найближче і дивились зачаровані вогнем, скочили прожогом і схопили сіньоре впів, Ширяя за плечі. Відтягли від ріголи й покотились клубком по мосту. Звелись, сіньоре трусився листом, Влада сопів, Ширяй качався. Біль його розбирав, не чув себе. Очуняв, коли влили в рот вина, лежав на лавці, на блюзках, а всі кругом нього. Дивились, як надувається живіт і опадає. Видно, від вина вщухав. Сіньоре похитав головою. Помняв брунатними пальцями живота — шкіра була тверда, не давалась.

— Воліві таке здоров'я мати б! — Влада озвався.

— З ним і своє стратиш.

— Твого не шкода, сказав Ляшко, ти, — е, а нема — все одно. Чоловіка шкода, земляка. Твердий він — Ширяюка...

— Та що ти йому? — сплюнув Козаченко, — хіба пійме?...

Ширяй відкрив очі. Були десь глибоко, глибоко в проваллях. Вилиці стали гострі як крем'яні. Ніс видовжився, але все ще горбився хижий, яструбиний. Мариво лизало йому підборіддя, щелепи, чоло. Видавалось, що горів. Хотів говорити — із злагод несло вітром, з асієрії гуркіт льор. Нагнулись, прикуцнули. Ковтнув вина, звів голову.

— Як сконаю, Ляшок, Козаченко, Гориш — щоб у Ромба повезли, коло Семма. Я там місце припас, на двох стане. Шинелю, щоб одягли, стару, чуєте? Відзнак нема — позривали, гадюки, а ви пришийте... не багато там їх — (посміхнувся) в таборі тільки бунчужним іменували, чорт із ними! Не за те бився. А там, що найдете — ваше. Одпишіть тільки, що, мовляв, до кінця був. І ça у est. Як на Україну повернетесь, щоб тримали, чорти, не шаромижничали. Не дарма бились.

— Звісно, згодився, звівивши голову, Козаченко, не дарма бились.

Нараз Ширяй замовк. Брати стали перед ним як живі. Пацани побюються як півні, перенишпорять цілий день усі садки й городи, прийдуть до дому — голодні як вовченята. Батько тільки погукує, пояска шукає, а мати мовчить — мале ще воно. Наїдяться, борюкатись лізуть — удвох на одного, щенята миршаві. Завзятощі. Меньшенький за ногу вчіпиться як кліщами, а старший ча

плечі як котюга скаче. Мати вижене на двір — котяться за ним, вцепляться репяхами, борюкаються на возі, на сіні, в садку. А собака за ними — гарчить, але знає, що жартують. Потім знов до хати і тихо — посідають червоні-червонючі аж пащать — читай їм. І слухали б до ночі, пацани, якби не пора на нічліг. Так і покинув їх...

Зірвався.

— Старшенському двадцять перший пішов, меншому — девятнадцятий. У двох листа писали, славно писали. Пятнацять літ не бачив...

Плакав і говорив. Сльози стояли малиновими краплями на щоках, запалих, спечених вогнем. Котив слова, кидав у гуркіт і в полум'я.

— Плачеш, Ширяю? — проказав Козаченко і хитнув головою.

— Брешеш — не плачу. А може й плачу, чорт його знає. Бо вам наплювать і тим мармизам наплювать, бо все одно не розуміють...

— Нам не наплювать — хмуро озвався Гоґиш.

— Нехай. Ми всі не задурно осьде. Та вас не розбереш, а нас четверо — більше й нікого нема: брати, я — третій і Семмо — четвертий, той що вірші писав, хорунжий Семмо.... брати там — удома, а Семмо в Ромба...

Влада запихкотів. Бартольомео кивнув головою. Мовчали весь час, слухали, не второпували нічого, але тепер, коли про Семма згадав — зрозу-

міли. Сеньоре відвернувся від ріголи, зняв окуляри й протер їх. Зідхнув.

— Гай, гай. В Ромба, в Омекур, в Жоф — ваших досить лежить. Хрест біля хреста. Україна, Україна ваша кохана...

— Банда — кинув із вугла біля шлакового жолоба Ольшевський, — туди їм і дорога...

Не говорив в екіпі ніколи — боявся Ширяя. Був відважний в бістрах і в кафеях, де збиралась комуна. А тепер осмілів — знав, що не подужають, коли Ширяй конає. Став злющий як оса, шорсткі вуси, що від киптяви счорніли, наїжились над губою. Зняв кашкет, обтирав лисину хусткою. Споглядавав зпід лоба, а брови шарпались угору.

— За панів бились — то й мають.

— Брешеш, — ліниво кинув Гориш, — сам знаєш, що брешеш. Якби за панів бились, то б не здихали тут...

— В шахтах... — кинув Ляшко схрестивши руки на грудях.

— У Крезо — скільки наших валяється. Газом душаться...

— Не шкодить, — посміхнувся Ольшевський, — нехай ціле кодро ваше видушать, не пошкодую...

Закурював цигарку — кресав запальничку. По синіх штанях пнялись блиски від жолоба. Стояв крихту клишоногий, але дебелий, крепкий. Кашкет зісунув на бичий карк і злісно реготався.

В осередку чавунного цеху був секретарем. Лютував, що не міг розбити дивізіону.

— Гангрена! — цикнув крізь зуби.

— Мовчи! — заревів Ширяй і затрясся ввесь, — мовчи, гадюко!

Він щойно тепер його почув. Він бачив тільки мерзь, що прикуцнула над виливкою, сліпала злющими зірками і плювалася. Не бачив нічого, крім плями, що розширялась і звужувалась. сичала і розпливалася в дугастім, вогненнім колі. Зірвався з лавки і замовк. Замовкли всі. Тільки вдолині клекотів невгавно пош, кричали каталі і машиністи, брязчали зворотниці, греміли льори. Крита паща спальовні, куди втікали жмути рейок, сяла синявими, блідими тарілками ламп. Дихати ставало важко — з чавунного цеху в крицеливарний ішла завіса газového пороху, кипоті та смару.

Але горнові побачили тільки спину Ширяя, жовту спину, що відливала синню, а на ній пруги шрамів. Чомусь майнув і його живіт, набряклий, огидний і тоді пронизливо скрикнув Ольшевський. Вони качались по мосту здовж ріголи вчипившись собі пальцями в горлянки, сплівшись у дивовижний, кострубатий валець.

— Розбороняйте, хлопці! — гукнув Бартольо́мео. Він не мав сьогодні спокою, смішний у своєму береті та синіх окулярах кружляв по мосту як справжній індик безпорадно махаючи короткими крилами — руками. А потім очманів:

заслонюючи очі долонею показував кудись униз і стогнав — пош, пош...

Ширяй і Ольшевський котились по мості. Гориш побачив ще викарячені, задубілі зікри Ольшевського, його жовті пальці, що вгризлись у Ширякові шрами, потім вилиці Ширяя, очі холодні і притомні, бар'єра тріснула і все щезло. На мості не було нікого. Гориш шарпнув Ляшка до зламків бар'єри — надоліні збігались мов комашня каталі і спотикались об рейки. Біла горячказана клекотіла і розсипала промені іскор. Сіньоре Бартольомео скинув берет і перехрестився. Ляшко, Гориш і Козаченко вдивлялись у чавун і мовчали. Влада тихо сопів і не міг розкурити люльки.

— Monsieur Jean, un cas *mortélé!* — хрипло крикнув контрометр здовж рейок у сліпучу прірву сталювні. Льору з пошем відчепили. Нічна зміна скінчила першу вилівку.

„...села Шушки й Борки з пущами, гаями, лісами, дібровами, сіножатями, водами, ріками, потоками, з млинами, з данями медовими, житними, овсяними, з землями пашними, бортними, з бояри і слуги путними й панцерними вірному й любому слугі мойому, за те, що в службі для нас не щадив ні горла, ні здоров'я, ні майна, Івану Кириловичу Сербулату Московитянину на вічність дарую. В Ковлі дано Р. Б. 1574, февруарія дня второгонадцятого...“

Пергамен зашарудів і скрутився змієм. Червона печать упала важко на стіл. Княгиня Марія Одшанська-Курбська взяла перо, вмочила в інкавсті й перекреслила слова „на вічність“. Невправною рукою вивела зверху „до ласки“.

Московитянин Сербулат, що слухав читання, сидючи при столі й пильно хапаючи слова української мови, в якій ніяк не міг бути вправним, посміхнувся.

— Чому написала єси, княгине, до ласки? Може не віриш мені?

Княгиня посміхнулася й собі, блиснула рядом дрібних, гострих, як у куни, зубів. Очі її від по-

лумя свічок стали зеленаві й таємниче замерехтіли.

— Вашому братові, боярине, не можна насліпо йняти віри. Ви — як ті вужі: вигрій їх за пазухою, вигодуй, а вони вберуться в силу й укусять...

—Ваша милосте, княгине! — скрикнув Сербулат, і рум'янець заправ йому на лиці. — Краєш мені серце такою мовою! Чи-ж не пересвідчилася єси, що маєш у мені пахолка й підніжка вірного, як той пес? Всі роки, що я при тобі, одною тільки думкою живу — уздріти тебе. А як уздрю, стою не свій — промінем очей своїх мене засліпиш, красою лиць підібеш і тоді прагну одного — горло тобі своє віддати, у власній крові плавати, або лише тебе лицезріти вічно! Такий є афект мій, а ти мене на учтивости кривдиш. Бо не дбаю о ті волості й багатства. Твоя ласка — наділюй мене ними, не стою о те, але болить мене твоя невіра, що задаєш мені тое, чого мені, чоловікові учтивому, довести не можеш...

Сербулат казав правду... Ніюдин княгинин любчик не був їй такий вірний, як цей русявий московитянин, нащадок казанського царя Едігера, її малжонка князя Андрея Курбського товариш панцирний. Від самого шлюбу її з князем ходив за нею, як притьмарений, зачаклований, сохнув і вянув, доки не зглянулася на нього і не впустила до спочивальні. Три роки забавлялася ним, три роки, як три дні, пролетіли їм у грішних,

таємних любощах. І ніодного дня не було, щоб Сербулат не плазував перед нею, не трисягав огня та води допасти, коли того накаже.

Княгиня підвелася й перейшлася покоем, торкаючи блискучі манелі на руках. Її атласовий чорний саян, торочений діамантовою брамою на подолку, тяжка фалшура черленого шарлату, підшита кунами з есами золотими й шнурами, обсадженими перлами, шаруділи за її кроками. Бліде обличчя її ще видавалося блідішим, сливе зеленаве, оторочене брабанськими форботами.

— Доведеш того, вашмось, не на слові, а на ділі! — мовила перегодя. Коли тое доконаеш, не тільки Шушки й Борки, але ціла волость Ковельська, Кревська та староство Унітське твоє. Ти знаєш, о чім річу?..

Сербулат іздрігнувся. Мурашки поповзли його тілом від п'ят до голови. Але зелене обличчя чарувало.

— Мовиш о князю, княгине, — глухо відповів і впер очі в підлогу.

Свічка злякано затріпотіла. Крізь лоснякові шибки шугнув вітер.

— Про тирана мого, сторожа проклятого життя мого мовлю, — зашепотіла княгиня. — Повідаю тобі таємну думу ночей моїх безсонних, днів із ним ненависних, запеклих кровю...

Сербулат встав і хмурно глянув на княгиню. Жупан ритого оксамиту червоного з позолоченими гудзами тісно облягав його струнку стать.

На перловий московський комір падала гривка русого волосся. Красень був із цього татарчука.

— Року шістьдесять четвертого за упевнен-
ням і глейтом його королівської милости, за при-
сягою їх милостей панів рад, до границь Річипо-
сполитої приїхав князь Андрей Курбський-Ярос-
славський, — почав Іван Сербулат, — а з ним нас,
панцирних товаришів від кари і люті грізного ца-
ря Йоана рятувало горло. Як можу, княгине, на-
віть тебе милуючи понад життя, лицарське слово
лиходійством ламати і простягати на воевожда
свого та друга ратного мерзотно й фортелно руку
збройну!...

— Зраднику! — зашипіла княгиня, й обличчя
її перетяли гнівні блиски. — Так-то мене милуєш!
Так-то слово, князю дане, над любов превозно-
сиш!..

Сербулат застогнав і кинувся до княгині. Він
зблід і трясся, ламаючи руки.

— Ваша милосте, наказуй! — прохрипів на-
силу.

Княгиня Курбська задоволено посміхнулася.
Волосся її вороне, як крукове крило, зібране
в сітку, золотилося в мигтінні свічок і розповза-
лося сяйними гадючками. Очі ще більш зазелені-
ли, уста у півтьмі криваві, сливе чорні, моторош-
но кривилися. Вона обійняла Сербулата й загово-
рила дивним хижим шепотом:

— Кордів і стилетів уживають на це. Але не

в нас. Треба твердої руки й гострого ока. Не милую цього знадіба. Вже волю трутину...

Сербулат затремтів.

— Стара королева Бона знала їх багацько, — шипіла княгиня. — Її медик зготовляв знадіба — чорну воду з цвіту безіменних рослин гадючих, зірваних опівночі. У нас, Монтовтів, милують чорні ящірки. Їх посікти і домішати до риби або до питва — це чинить добре. Але нема вірнішого способу на нелюба, як чари. Хиріє, вяне, схне і здихає. Ніхто не знає, як і чому. Тільки що я чарів не знаю, не знаю чарів...

Княгиня тоскно зідхнула і хруснула пальцями. Сербулатові здалось, що тіло її крізь тяжкий шкарлат і атлас пече його вогнем.

— Єсть іще один спосіб — знав його доктор Скорина й мужу мому Олшанському відкрив, промовила княгиня. — Зліпити з воску фігурку на кшталт персуни зненавидженої й проколоти їй шпилькою з каменем-жабиком серце...

— „Відьма“! — подумав Сербулат і відсахнувся жасно.

Криваві вуста княгині пашіли. Смарагдовими очима раз-у-раз перебігали іскорки. І вся стать її пружилася, хвилювалася, немов прагнула злетіти.

— Але на те треба знати заговор... — прошепотіла вона. — Без заговору нічого не вдіємо. Ходімо, вашмось, я тобі щось покажу!

Схопила ліхтар із свічкою, нагло зірвалася й потягла його за собою крізь дверцята в алько-

ві. Темні, круті сходи спадали в долину. Вдарило сопухом гнилі й плісні. Сербулат добре знав мияновицький замок, але ніколи не сподівався, що з княгининої світлиці є сходи до льохів. Було темно й моторошно. Їхні тіні скакали по рапавих камінних мурах. Щурі шугали під ногами. Кажан метнувся під склепінням і торкнув крилом Сербулатову голову.

— Цих сходів ніхто не знає, — промовила княгиня, — тільки я та майстер Чурко. Але його вже нема...

І всміхнулася загадково.

— Дивись, вашмось, не зрадь мене...

Сходи вперлися в муровану цямрину клітки. Крізь масійське заграшоване віконечко проривався вітер. На долівці лежало залізне кільце.

— Поможи мен, вашмось, — попросила княгиня. — А як відкриємо, посвіти.

— А що там? — лячно глянув на неї Сербулат.

— Побачиш.

Узялися за кільце й шарпнули його. Квадратова плита посунулася і стала сторчма. Чорною прірвою й сопухом ударила в них яма.

— Світи, але не лякай їх! — прошепотіла Курбська і клякнула над отвором, шарудячи ша-тами.

Сербулат спустив руку із світлом, але в ту саму мить скрикнув і відсахнувся блідий, мов смерть. Те, що побачив там, було жахливе.

В глибині чорної продовчастої ями кублами кишіли гади і гадючки. Княгиня тихо свиснула, й вони заворушилися на її свист. Кілька їх кадобів витягнули до неї маленькі головки з сонними очицями й засичали. Сичання те пройняло московитина жахом. Переповзаючи одна через другу, звиваючися, кублячись, змії пнялися до отвору, огидливі, потворюваті, страшні.

— Вони сердиті, бо голодні, — промовила княгиня, милуючися видовищем.

Сербулат шарпнув кільце і привалив плиту. Рука його з ліхтарем затряслася, волосся на голові стало сторчма. Княгиня хрипко зареготалася, моторошно відгукнувся її регіт в мурованій кліті.

— „Відьма“ — подумав удруге Сербулат і кинувся по сходах нагору. Княгиня, підійнявши сукню рукою, йшла за ним все ще стиха посміхаючись.

Сербулат і в світлиці ще не міг заспокоїтися. Тремтів усім тілом, упавши на стілець.

— Бачив єсьм, княгине, багато, — промовив. — Під Великими Лугами, під Вольмаром самотин на десятиох ішов, перебув єсьм тортури царські з рук Малюти Скуратова, рвали мені тіло кліщами і палили вогнем, але того страху не зазнав, що сьогодні...

— Не заздрісна єсьм, — мовила княгиня, — тому, хто туди, в мою яму, попаде. Одначе хотіла б бачити, як князь Андрей зо зміями буде цілуватися.

Зареготалася хижо, аж Сербулатові піт виступив рясними краплями на чолі. Знав княгинину жорстоку вдачу, але такого не сподівався. Бракувало йому повітря в цім покої, напоєнім амброю. Здавалося йому, що в шкарлаті її шат і фалдах постелі кубляться змії. Шарпнув комір і схопивши жбан із вином, що стояв на столі, перехилив його душком.

— Ваша милосте! — промовив глухо і слова рвалися йому з горла розжевліми клаптями. — Заклинаю тебе іменем Господнім, яко же милую Його, Творця, добрість. — Занехай чорного замислу свого, бо чортові воно любе, а не Богові, Тайну мати добре є, але гріху на свою душу, ще й гріху тяжкого, боюся брати, княгине...

— Така твоя вірність, псе? — прошепотіла Олшанська-Курбська, й очі її засвітилися злими вогнями. Бліді пальці в сигнетах і перстнях здавили один одного в безсилому гніві.

Сербулат важко зідхнув. На худому обличчі його забігали чорні тіні, жили на вилицях напнялися, як сині шнури. Він ловив руки княгині, щоб їх цілувати, але вона виривала їх погірдливо, не дивлячися на нього.

— Ваша милосте, пробуй моєї вірности, як волиш! Скажи повести рать на Турчина, на Московію, на Річпосполиту, — поведу. Скажи: — сконай, псе, — і я здохну в ногах твоїх. Ані вогню, ні води не боюся, але гріха чортівського жа-

хаюся, бо душа моя, і так смердяча, після того віки вічні в геєнні каратися буде.

Курбська ворухнула плечима. Їй гидко було дивитися на Сербулата, який плазував коло неї, а не міг відважитися зняти руку на пана свого.

— Добре кажуть, — посміхнулась вона, — що москвитянин песю душу має. Рабом родився, рабом і здохнеш, вашмосць-боярине, не переси-лиш холопської натури. Я думала — сокола собі знайшла, а бачу, що плішку придбала нікчемну. Марне серце твое блисне і згасне вмить. Не любиш, а скиглиш, не ненавидиш, а хлипаєш, не прагнеш, а сокотиш, не бунтуєшся, а плачеш... Зайча ти полохливе...

І відсахнувшись від нього з гиддю, не глянувши навіть, вийшла з кімнати.

Іван Сербулат дочовгався до стола, вицідив рештки вина, підпер голову руками і важко заду-мався.

Княгиня швидко йшла замковими світлицями. Ніодна з них не сяла пишним одягом, скрізь стояли дубові прості столи, звичайні мисники та скрині, тільки стіни, збиті з соснових колод, скрашала князева зброя. Крізь маленькі вікна просвічував місяць і грав на шоломах, на панцирях, на аркебузах і піщалах, на рогатинах і шаблях. Хода її лунала в тиші кімнат.

Замок спав. Ганком княгиня вийшла на городню при мурі. На далеких півланках перекли-

кувалися вартові: варт-у-у-й! Десь вили пси і кричав пугач. Темною стіною наступав звідусіль на замок ліс. Було зимно. Провесна тільки стрічалася з весною. Білий туман уставав над трясовинням і багнищами і якісь вогники блукали серед нього. Смарагдовий місяць простелив тремтливі довгі смуги на мурі, на луках і на лісах. І здавалося княгині, що вона з місяцем пливе, рине, сповивається в туман здіймається понад моляки і верхівя сосон, бачить усе, що діється на землі: як порскає і дметься ропавка, як пружить кігті кіт і вигинає чорну спину, світячи зеленими очима, як пугач здіймає кошматі крила до лету і полошить кажанів, як скиглять блудні вогні на манівцях, на трясовинні, як спалахує на купі огневиця, як цілі зграї якихось почварних химер і змор летять у срібну, таємничу ніч, шепочуть їй і ваблять до себе і непокоять, і кличуть тьмяно, жагуче, немов хотять розпанахати її тремке живе серце, забрати її наге, розпалене тіло на якісь небувалі розкоші, немов визволяють його і тягнуть за собою в дикі мандри...

Княгиня здригнулася — ліворуч від кружганку, в невеличкій вежі хтось відчинив вікно. Воно вже давно світилося в темряві непевним вогнем. Там не спав ще Андрей Михайлович Курбський, князь ковельський та ярославський, староста Кревський та Унітський, бесідуючи з юнаком Амврозієм.

Віконце раз-у-раз спалахувало, мов би в світлиці горіло горно. Чорні тіні снувалися чудернацькими довгими смугами по стінах.

— Чаклюють! — прошепотіла княгиня. — Кажуть, що пишуть епістолярії до царя, а поправді якогось червоного льва шукають. Чаклун!

Здрігнулась і заскреготіла зубами з люті.

— Він і Сербулат Івашку зачаклував, московитянин проклятий! О, коли б сила, коли б синів моїх сюди, орлів Яна й Андрея — вони б спалили його враз із кодлом його сатанським...

Нараз чийсь гарячий тьмянний віддих. Обернулася прожогом: перед нею стояв Ждан Минович, ловчий і слуга князів із тутешніх скартабеллів. Обходив саме варту в шоломі із шаблею при боці. Стояв перед нею в однорядці з гвоздикового адамашку, поставний, статний, знехотя накинувши на дуже рамя риту оксамитну делію і рукою тримаючи гарду шаблі. Місяць упав на його молоде, повне обличчя: чорний вус відтіняв пухкі, любашні губи та очі, що кресали полум'я і жерли княгиню.

І в ту мить пригадала собі вона, як ще вчора, підсаджуючи її на коня, коли вони їхали на лови з яструбами, він притулив своє полум'ям пашливе обличчя до її чобота, а сьогодні вранці з улесливою посмішкою лоскотав її своїми котячими, жагливими очима і проймав її гарячим поглядом, коли йшов за нею своєю тихою ходою.

„От цей не побоїться! — майнуло їй в голові. — Це не Івашко Сербулат!“

— Милуєш мене, вашмось Мироновичу? — тихо промовила Курбська, ховзнувши по його обличчі своїми зеленими таємничими очима. — Не бійся, скажи!

Миронович тихо зойкнув і впав їй до ніг. Його уста впилися в її бліді, зелені при місяці руки, що вилискували туркусами і жабиками перстенів.

Обличчя Курбської радісно посміхнулося. Чорні гадючки її волосся знов закублилися, заіскрилися в цілунках холодного місяця. Вона підняла Мироновича й почала шепотіти йому на вухо щось пристрасне та жагуче. Пекла його своїм гарячим віддихом, парила любашним, таємним поглядом. Від її шепоту почув він, як кров заклекотіла в ньому, вдарила п'яним вином у голову, а від слів її, що рвалися китягами нелюдської, незнаної йому досі жаги, поповзли здовж плечей іскрясті, моторошні мурашки...

Князь Андрей Михайлович, вигнанець царський, станув у вікні. Суворий і хмурний, в чорній ферязі, битій рисями, дивився в темінь на мильяновецькі бори і багна, крізь які рвалася його чорна дума, відлітаючи мстивим птахом туди, на схід, де причаєна лежала під гостроносим чоботом грізного царя його отчизна. Худе, виличасте обличчя князеве, зрізане шрамами і торочене сибиною, запливло хмарами. Люте і похмуре було

йому вигнання тут, між людьми тяжкими і него-
стелюбними, до різних ересей схильними. Про що
думає? Може про Адашева та Сильвестра-попа,
про Альону Глинську, царицю, замученого ката-
ми князя Михайла сестру, може про Максима Гре-
ка, про Вассіяна Топорковського, може про коро-
ля Жигмонта Августа, що в нього ніколи віри не
мав, може про жону свою першу, з дітьми царем
у темниці заморену...

...,Аще бо й паче песка морского беззаконія
моя, но надіюсь на милость благоутробія божіє
— может пучиною милости своея потопити без-
законія моя, якоже і нині грішника мя суща,
і блудника, і мучителя помилова“...

Пригадав з епістолярії царської.

Зойкнув і відійшов від вікна до Амврозія,
стукаючи герлигою. Рани під Казанею, під Шкво-
роною, під Великими Луками й Венденом від стріл
вершників Едігерових і лицарів магістра Ливон-
ського докучали на весні.

Проспівали півні.

Івашко Сербулат не хотів іти вдруге до льо-
ху: княгиня сказала, що загубила там дорогий
перстень з трьома рубінами й діамантом, про-
памятний, від бабки Олени Полубенської в віно
матері княгині записаний.

— Такий страх мене бере, княгине, на дум-
ку про ту яму, що вирікся б я не тільки одного
перстень, але і всіх манелів золотих, запястіків

і завішень перлових, самоцвітних, які тільки є у світі.

— Іди! — суворо сказала княгиня, стиснувши сині вуста. — Завтра князь мене про нього питає, що йому повім?...

І знов війнуло їм плісню і гнилим сопухом. Знов заплигала свічка по ропавих мурах.

Крізь віконечко сіріло небо, але до світання ще було далеко.

Сербулат обернув до своєї любки перекошене жахом обличчя. Зуби йому лячно клацали.

— Звільни, княгине, — промимрив тремтіючи. — Ноги не слухають. Ще ніколи не був єсьм у таких страху...

— Чуеш, іди! — скрикнула княгиня, і він побачив у її очах страшну, непереможну лють. Йому видалося, що чує в її голосі сичання змії.

Обережно зійшов наділ і шукав перстень, повзаючи на колінах по ропавих плитах. Руки трусилися в нього і хололи, піт крижаними краплями застигав на чолі.

— Нема, княгине, не могла ти його тут згубити...

— Відкриємо плиту, — зимно промовила. — Може впав ненароком туди...

І з нелюдською силою, небувалою в невісти, потягла за кільце, щоб відвалити плиту.

Сербулат застиг. Змії не ворушилися. Втолені голодом спали, скрутившись жахливими

чорними клубами, посплітавшись одна з одною в холодних, трупних обіймах.

І в ту мить скоїлося щось страшне: — княгиня штовхнула ногою кадузб Сербулата, що припишк був над ямою, в чорну безодню гадючого житла, сквапливо завалила плиту і тихо зареготалася.

— Ждане, Ждане! — закликала жагуче і тьмяно.

Ждан стояв у дверях — він бачив усе. Цілунок княгині, що запік його, як пекельний жар, не запалив його блілого лиця. Йому здавалося, що чує зойки нещасного Сербулата, обвитого клубами голодних гадюк.

— Зміє! — прошепотів і кинувся прожогом геть до світлиці, гнаний незбагненним холодним жахом. Але не мав сили шарпнути дверей: — чийсь очі пекли, сверлили і шматували його плечі, його мозок, приковували його ноги дивною м'ясною неміччю. Коли обернувся, княгиня шарпнула свої важкі шати, передерла їх з нелюдською силою, білі крила люнської сорочки і флямського серпанку впали, задзвеніли, розсипалися золоті бранзолети, перлові коралі й брабантські форботи і з них, як із морської снігової піни, виринуло тіло княгині, блідорожевого мармуру тіло, що тріпотіло полум'яним промінням, жевріло диким, похмурим щастям і пашіло нелюдською, шаленою жагою.

Ждан Миронович, ловчий князя Курбського, здригнувся і тоді забув про все.

ДАДА ПІЗНАЄ ЖИТТЯ

У того бородатого в окулярах, що на першому зліва — два коти. Велетенські, чорнющі, тільки очиськами виблискують, хвостярами махають. Сплять на вікні, на сонці цілий день. Вигріються, встають, витягують лапища і труться спинами. А зі спин іскри так і тріщать. Випружать пазурі, зазеленіють зірками і муркочуть — тільки ласували б. Дада з Шевчуком носили туди, до бородатого рибки, слимаки, жаби. Зі слимаками та жабами окулярник має свою роботу: годує їх, садовить у баньки, ріже, а рибки — котам. Вони вже й знали — вибігали назустріч, хижі, неситі. Заглядають рибку і муркочуть. Рибка на підлозі беться, а вони граються, підкидають а потім пацнуть лапою і зжеруть.

Бородань за рибки їм платив. Шевчук навіть за ці гроші купив собі мандоліну, що її вже давно наглядів у місті. Але Дади гроші не тримались. Дістане і — до кіна. Любив, коли кругом темінь, а перед тобою срібна стіна, а на стіні Том Мікс — пречудовий хлопець. Коні чвалують через самоходи, самоходи влітають під поїзди, поїзди мчать над прірву — а тут нараз зміюкою ляссо Тома,

два револьвери в руках, червона рукавичка — таємничий знак, спурхує вгору, десь майорить личко білявої Мері, там у масках повзуть гангстери, перекидають Тома, сповивають його мотуззям, привязують до стовпа і вусатий начальник дивиться на годинник, дає знак рукою, вмиє і Тома не стане — та вірний побратим — детектив Джімі з десяткою відважних полісменів смалить самоходом: вусатий начальник з люттю посміхається, вплав переходить ріку і — тоді кінець серії. Тоді Дада заворожений, заслуханий, виходить із душною, пропахлою плісню салі, вертається додому темними вулицями і мріє.

Дада ніколи не збирав грошей, як Шевчук. Проте цей зарібок швидко ввірвався. Бородатий найшов якісь продажні душі, здається зпід „чотирнацятого“, що збили ціну на половину і носили йому жаби та рибки цілими жменями. Дада та Шевчук зловили їх очевидячки на шкарпах і вгатили здоровенно, але це їх не відстрашило. Вони поскаржились бородатому й той, побачивши Даду, погрозив йому палкою. Дада сплюнув, показав йому язик і більше не ходив. Він і так давно хотів покинути окулярника. — Це кат — казав він до Шевчука, — рибки навмисне дає коцурам, щоб дивитись, як мучаться.

Шевчук знизав плечима. Риба, мовляв, має холодну кров і нічого не відчуває. — „Ну, ні — відповів Дада, — риба все чує, тільки сказати не може. Бородань — сволота.

З цим Шевчук погодився і при нагоді зажився, що люто помстить бороданеві. Потроїть йому котів. „Але вони живучі, чорти“... задумано додав, „треба, кажуть, за задні лапи взяти і об мур лобом — смерть певна“.

Дада — русявий, з великими синіми очима. Його тата вбили на війні, а мама артистка. Її тут нема. Дада знає тільки, що зовсім несподівано, десь у грудні, може у листопаді, а може й на цьому тижні його на сходах зловить щось запашне, м'яке, пухнате (це мамине футро) обвіє перфумами, залоскоче цілунками. На руки не може взяти, бо Дада вже за великий, але ще згинається до нього. Обнявшись ідуть вони по сходах і Дада оповідає їй про все, а Шевчук злякано виглядає зза кута. Потім мама залишається з ним цілий день, цілий вечір, тоді багато солодощів, багато світла і кіна скільки хочеш. А на другий день мама плаче, хрестить його крадькома й Дада також плаче, мама сідає в авто й їде. О, його мама велика артистка.

Дада народився в Києві і страшенно цим гордий. Але Київ у большевиків. Дада мов крізь мряку пригадує помешкання з плахтами на стіні, Хмельницького, що скаче кудись на скелі і показує комусь булавою, Дада пам'ятає дядька-чорноморця Грушевського — що його підіймав на руки і лоскотав своєю бородою, його історію в синій оправі, де козак на коні з топірцем, а потім якусь Центральну Раду, якихось большевиків. Чо-

мусь їх ненавиділи, лаяли, проклинали. Даді навпаки вони імпонували. Більшовики — значить їх більше, це вже добре, а меншевиків менше, — це зовсім не цікаво. Але мама меншевичка, отже і Дада меншевик. Потім глухо гупали гармати, вони втікали до Камінця, потім до Львова, мама грала в „Боярині“ бояриню і Даді було шкода. Але Микола Карпович (Садовський) брав його на коліна і частував цукорками. Це було краще за бояриню, за вія, за останній сніп. Даді ніколи не дозволяли гратись з „артистичними“ дітьми, ані не вільно було ходити за лаштунки. Дада мусів сидіти завжди в салі, з ніким не говорити, тільки дивитись як мама грає. Потім мама виїхала, а Дада мав учитись і залишився у пані Слюсарчикової.

Пані Слюсарчикова — це великий лантух муки. Біле волосся, біле лице, синій фартух і товсті ноги. Під бородою у неї маленький мішок, під ним ще один, а під тим ще один. Говорить вона відразу трьома мовами: по українськи, по польськи і по німецьки. У неї все біле, все нагадує муку та тісто. Булочки з цитриновим смаком, перини, під якими спить Дада, гора подушок. Пані Слюсарчикова часто плаче. Вона вдова по цісарсько-королівським капітані. Він висить у кімнаті подібний на павука зі своїми вусами та шнурами. Пані Слюсарчикова часто дивиться на цей портрет і тоді її очі заходять млою:

— O mein armer Mann! Jakie to było dobre dziecko! Коли в 64-ому, в бою під Сольферіно він

вів усіх, то з його регіменту залишилось тільки шість люда. І Найясніший пан по битві проходячи спитав: Um Gotteswillen, wo ist mein siebzenter Infanterieregiment? — А бідачисько, мій муж, тоді ще ляйтнант, стоїть в одних гацях і цілий захо-дить кровю, cały spływa krwią. Hier bin ich, Eure Majestät, — салютує він. А за ним шість люда. Найясніший пан заламує руки: Um Gotteswillen, mein braver Slussartchyk, was ist doch mit dem Siebzenten Infanterieregiment geschehen? Chodź tu moje dziecko, — так каже цісар, а сльози йому те-чуть з очей, пригортає мого мужа до грудей і обое плачуть, obydwaj, biedacy, płaczą, płaczą..

Далі Дада знає, що ляйтнант Слюсарчик став капітаном, що брав участь ще під Садовою, а по-тім дістав посаду на пошті, але небавом умер, а пані Слюсарчикова їздила до Відня, до цісаря по трафіку. Підчас авдієнції пані Слюсарчикова впала навколішки (Дада дуже добре уявляв собі цю хвилину), цісар її підняв і обое знов плакали, плакали...

Цісар висів теж у золотих рямах, поруч із цісаревою. Пані Слюсарчик була дуже горда на ці „антики“, як вона їх називала, а Дада вправлявся на них у метях ратищем, себто кидав пером в очі цісареві та в ніздрі цісаревій. У пані була ще капітанова шабля і парадна шапка з півнячими пера-ми. — Це все Дада вживав для своїх цілей — при-боркувати своїх співкомірників. Мешкали з ним: пан Трач — високий, довжезний як тика, вкритий

прищами семинарист і два малі гноти — синки егемостя з Трачевого села, преогидні, докучливі цуцики, без почуття товариськості. Прищі були споконвічним майном Трача і водночас язвою його життя. Він майже увесь вільний час від науки — пополудне проводив сидючи перед дзеркалом і видушував свої прищі, так що на вечір вставав червоний як зварений, а прищі, якби на злість, росли собі на здоровля. Він їв дріжжі, пив фіялкову воду, але прищі не сходили. „*Za dużo myśli pan o kobietach, Herr Tratsch*, казала пані Слюсарчикова, *ma pan pewnie jakieś nosne widzenia*“... Трач з люттю і пересердям відкидав усякі подібні здогади і видушував прищі далі.

Щодо жінок, то було їх навіть на Дадиному поверсі подостатком. Передовсім, зараз поруч, мешкала панна Гізеля, яку завжди бачили у кольоровій піжамі. Це сотворіння товстеньке, якби спухле, з намальованими очима та губами, гіршило цілу каменицю. „То є недобра жінка“ казала пані Слюсарчикова, особливо зверталася до Трача: „*Herr Tratsch, proszę się wystrzegać tej kobiety*“. — Але коли панна Гізеля забігала до пані Слюсарчикової за чимось, та гостювала її дуже ввічливо. Панна Гізеля попросила раз Трача переписати їй листа, Трач ходив до її кімнати, вернувся дуже схвилований і аж палав прищами, так що пані Слюсарчикова пригрозила йому пальцем: „*Herr Tratsch, ich mache Sie aufmerksam auf dieses Weib*, — „Щось такого, прошу пані...“ — сказав пан Трач. Малий

тнот спитав, що це таке недобра жінка і чому „щось такого“. Пані Слюсарчикова фукнула на нього і він сховався в кімнату як миша. Дада з повагою осудив, що панна Гізеля є мабуть мессаліна. Це слово йому дуже подобалось, але пані Слюсарчикова знов зафукала, а Трач почервонів. — Цей хлопець розвинений понад свій вік — кивала головою пані Слюсарчикова.

Далі, за кімнатою панни Гізелі, мешкав чоловік, що його звали Мільорд. Його обличчя таке було засипане ряботинням, що аж млоїло. Червоненькі очка бігали як миші, руда чуприна стовбурчилась над кучим лобиком. Ходив він у кратястім плащі, в зеленім капелюсі і тягнув за собою по сходах сопух горілки — бонгу, як казала пані Слюсарчикова. Він часто заглядав до її кімнат, пильно придивлявся до Трача і давав щиглики гнотикам. Даді він ніколи нічого не робив, але Дада його ненавидів. Особливо ненависні були його ручки з коротенькими пальцями, засіяні ряботинням і руденькими волосиками. Коли Трач починав говорити про те, що пишуть у газетах, пані Слюсарчикова злякано визирала на коридор: „Щоб той Мільорд не почув“. Чому Мільорд мав не чути — Дада не розумів. Спитав Шевчука, той теж не знав. Спитав челядника Семка (з варштату пана Куриловича) той йому сказав, що Мільорд є „з бюро“. Що це за „бюро“ — Дада так і не допитався.

За паном Мільордом мешкали панство Куриловичі. Пан Курилович мав столярський варстат, був жонатий з полькою, мав сина Ромка і доньку Янцю, що ходила до св. Ядвіги. Ромцьо грав на скрипці, рисував, мав горбатий ніс і „дуже сьлічну церу“ як казала пані Куриловичева. Янця була огрядна як барильце, леліяла нігті і чудово співала: „Bajki cudowne, bajki czarowne, opowiadała mi piękna siwa“.

Пані Слюсарчикова оповідала, що коли Ромцьо мав іти до школи, старий Курилович застрайкував, бо жінка не хотіла, щоб Ромцьо ішов до „руського гімназіум“. Старий Курилович замкнувся у варштаті, в сутерині, цілу неділю нічого не їв, тільки співав „Ми гайдамаки“ і кричав: Здохну, з не дамся, щоб мене мав шляг трафити, не пущу хлопця на чужу віру!“ Був страшний лемент і плач. Плакав Ромцьо, плакала Янця, а пані Куриловичева ходила по камениці й оповідала, що старий зваріював з тою Україною. Проте допекло їй і вона згодилась: пан Курилович худий як тріска взяв за руку Ромця і завів до Народнього Дому на іспит. З іспитів вертались обидва співаючи. Дада дуже яскраво уявляв собі, як вусатий пан Курилович сидить у варштаті у глуху ніч, сухий і худий мов смерть, співає, вітер беться у шиби, і щурі бігають по варштаті та гризуть стружки.

Дада був великим мрійником.

Але це вже було давно. Пані Слюсарчикова казала, що все одно Ромцьо піде за мамою, бо має

слабкий карк (Дада спеціально заходив Ромцеві ззаду, щоб ствердити, чи це правда), а старий нічого не значить. Покищо жили дружно і ввесь час співали. Ввечір там збиралось велике товариство: крім домашніх, приходила Маруха та Зоха з першого, товаришки Янки, пан Олексишин — академик у цвікері, що старався за Янку (також так казала пані Слюсарчикова), товариші Ромця — Юрцьо Демкович і Сясьо Терлецький, врешті Трач і дівтора. Все це займало стару, розхрістану канану, вилазило на куфри, комоди та шафи і бавилося. Дада любив стежити за всіма, ставши в куті. Пан Олексишин що хвилини виймав золоту папіросницю і частувався, знехотя давав іноді папіроску Юрцеві та Трачеві. Ліва рука його завжди крадькома обіймала товстенький стан Янці. Час до часу оповідав анекдоти, перший починав реготатись, а панночки їх не розуміли, і спускали очі. Трач куняв біля дверей, а товариші Ромця потайки заглядали в дзеркало і поправляли чуприни. Пані Куриловичева сиділа на куфрі підперши кулаками футболі грудей. Співали „Ой, не ходи Грицю“ та „У сусіда хата біла“ — всі, потім окремо Янця: „Wajki cudowne“ .. всі плескали, потім Маруха, Зоха і Янця: „Rosła kalina z liściem szerokiem“... — а пан Олексишин помагав, потім хлопці (з них Трач визначався вперто фальшуючи) „Чуєш брате мій“..., „Ірчик, Ірчик“ і т. п. Іноді відсували стіл, Ромця дуже просили („Та йой, пане Ромцю, не дайтеся просити“...) і він страшенно неохоче брав скрипку

і грав щось із нот, якусь шумну, а потім до танцю і всі танцювали. Панна Янця з паном Олексішином, Юрцьо з Марухою, Сясьо з Зохою, а до Трача пані Куриловичева казала: „А щож, пане Траче, можебсьте мене, стару, до танця запросили?“ Трач червонів, прищі його біліли, тоді Янця кидала пана Олексішина і тягнула Трача за руку, Трач упирався як бик, нарешті йшов і кумедно підстрибуючи, мов деревляний бовван, крутився посеред хати. А іноді приходила пані Слюсарчикова, довго дивилась і нарешті проказувала з уданим пересердям: „Гай, гай! Хіба це молодь? Хіба так танцюють?“ Починала крутитись сама собі підспівуючи, всі били браво, пані Слюсарчикова далі крутилась, аж поки не заточувалась і не падала на куфер тримаючись за серце. Гай, гай...

А іноді несподівано з'являвся, тихо як кіт, Мільорд. Тоді пан Олексішин переходив цілком на урядсву мову, хлопці тиснулись до купи, до вікна, а пан Мільорд затирав руки: „Хе, хе, хе, ціла Україна зібралася, що?“ Пані Куриловичева дула на крісло, Мільорд сідав, казав „Бавтєся, бавтєся, панство“... але якось забава не йшла, хлопці висовувались з кімнати, панни нудились. Тоді Мільорд починав розмову з Олексішином про політичні події, про магістрат, про інжиніра Зарембу, випивав чай і знов зникав, так само тихо як і прийшов.

На першому поверсі, крім бороданя з котами, Зохи та Марухи жив ще Бріксль з Брікслевою, інжинір Прочковський і типи без прізвища. З них

Даду цікавив тільки Бріксль, що мав ніс червоний як турецький перець, червону хустку на шиї і стару чорну капоту. Завжди кашляв, бурчав, муркотів, — казали, що доробився грошей жебрацтвом.

На партері жив кравець Мільчановський, злісний і худий чоловічок, що бив своїх термінаторів як собак, що мав вивіску над брамою з намальованим паном у фіолетовім убранні, яке тріпав вітер. Далі жила пані Шмідова — урядничка суду, яка часто заходила до пані Слюсарчикової і приносила цукорки, — добра пані невиразного обличчя, далі панство Федюки, в яких завжди був якийсь крик і гармідер. Тоді пані Слюсарчикова виходила на сходи, надслухувала і казала: „Федюки товчуться“. Дада уявляв собі докладно, як товчуться Федюки і їхні двері напували його жахом. І врешті в самім куті мешкали люди, про яких всі мало знали, а які Даду дуже цікавили. Це були дві жінки: одна старша, друга зовсім молода, обидві в чорному, обидві сумні. Про них казали, що старша це мати одного „академика“, який сидить у криміналі, а молода панночка, яку вигнали з дому батьки, його наречена. Їх не любили за гордість і самотність, хоч кілька разів панночка стрічала Даду біля дому, то йшла з ним ласкаво розмовляючи. Вона була дуже гарна, видавалась Даді витятою з книжки „Три Мушкетери“ і він потайки в ній кохався.

Дада часто не сплучи вночі снував прекрасні картини майбутнього, коли то він вирятуює її нареченого з в'язниці (збройним нападом), в темну ніч

привезе її, (сам ранений) на умовлене місце, із власними лицарями відведе до гробниці і там прощатиме її весь залитий кров'ю. Його уста прошепочуть: „Пані, я вас завжди скрито (головне це скрито) кохав. Ви були королевою мого серця. Тепер я вмираю на порозі вашого щастя. І нічого не бажаю, крім одного цілунка, який зложить на моє бліде чоло“. Панна на це закохається в нього, а її наречений скаже: „Друзі, я виснажений в муках казематів, мені жити недовго. Коли кохаетесь — я не буду вам на перешкоді“... І з цими словами він устроїть собі в серце кинжал, а Дада з нареченою підуть „світляним шляхом за красою нового життя“.

Про це він нікому не казав, але зустрівши панну на сходах паленів і чув, що серце йому беться, а язик заплітається.

І так жили люди в цій кам'яній скрині з дня на день. Вранці кричала пані Шевчукова, мати того Дадиного Шевчука, на цілу кам'яницю. Вона була сторожихою і мусіла кричати. Гноти від Слюсарчикової плювали на поруччя, Ромцьо вертаючись уночі дав їй в п'яті австрійську шістьку замість порядних грошей, пес інженіра Прочковського робив непорядок у брамі, пан Шевчук пропив у Фольта гроші, словом — день починався завжди суєтливий і крикливий. Потім на другому поверсі починали тріпати кози, перини, подушки. Перший поверх не тріпав ніколи. Його відгорожувала від подвіря шкляна галерія заселена павуками,

шов до університету. „Інші — казав Семко — по-
ції цісаря Франца Йосифа.

Пані Слюсарчикова важко мов слон здіймалась по сходах, вертаючись від св. причастя у Кляри-
сок. Вона була тоді дуже гарна пані Слюсарчи-
ва. У своїй чорній сукні шитій немов на цісарсько-
го гренадієра, тороченій коронками, в велетен-
ським капелюсі, з парасолею в руці цвіла, молоді-
ла і всі казали їй на добрий день. Челядники пана
Куриловича зіздили по поруччях аж у сутерени,
Ромцьо кричав на маму за невипрасовані штани,
панство Федюки товклися, Мільчановський з під-
в'язаною щокою, невиспаний і злий, мов юса, роз-
дмухував залізко, а день ударяв у браму — мо-
лодий і золотий.

Дада давши доброго раннього штурхана своїм
„скаржепитам“—гнотам, зв'язував книжки із вложе-
ними туди любими „Трьома Мушкетерами“ і збі-
гав по сходах хуртовиною. Він мав ще вирвати
„Грінес“, мав відписати математичну вправу, на
яку завжди кульгав і мав набити пику „тим зпід чо-
тирнацятого“, що ходили до „канарків“. Іноді Да-
да ставав на партері проти дверей незнайомої пан-
ни в чорнім і завмирав. Тоді верзлися йому, вер-
злися думки. Тоді кам'яна скриня обтягнена паву-
тинням і криком Шевчукової ставала похмурим
замком із городами, баштами, тоді виступ у мурі,
облуплена стіна, ганчірка на поруччі була пащею
дракона, а скрізь чатували химери — дивовижні,
вишкірені, зідливі потвори.

— Du unverschämtes Drachengesicht? — кричала з гори пані Слюсарчикова, вся залита сонцем, що дерлось на ганок крізь перини, павутиння і сопух. Drachengesicht! — малий пущверінок-„гнот“ зляканим сусликом шугав з другого поверху на партер, гублячи покрадені яблука, діставав від Дади доброго копняка і котився далі мов горошинка.

А Дада виходив із брами, стояв і жмурився від сонця. Воно гралось його руськими кучерями, пестило його щічки і було в тому сонці щось із брата, із товариша.

II.

Цей сірий город розкривався в кітловині чашею домів, садів і церков. Може тому, що він лежав у кітловині, може тому, що не мав ріки — в ньому було душно. Повітря важко дихало розпеченим камінням, усе голубине, аж тверде небо накривало його душним шатром. Здавалось, що город увесь час жде бурі, що кам'яниці лізуть одна на одну і жаско було подумати про їх прикру зустріч. Чорна кипоть ідучи від вулиць біля двірця мішалася зі стовпами куряви на рівних білих шляхах за рогачками. І кипоть і пил стояли так над містом мов важка жовта хмара. Тільки іноді щілиною із заулка виривався вітер, мчав по площах і вулицях, збивався шулікою вгору. Тоді жовта хмара розходилась.

А проте Дада любив це місто. Він памятав іще, в перші роки свого побуту, пощерблені грана-тами роги, подіравлені кулями мури. Але згодом, день за днем це заростало, затиралось. Навіть кам'яницю, де мешкав Дада, малювали на біло і жаль було дивитись, як вона стоїть тепер задумана проти сонця, ніякова своєю білиною. Даді вона більше подобалась такою як була раніше — сірою, пощербленою кулями.

Його поворот зі школи тягнувся довго. Ішов сам маленькими тихими вуличками, де нависали грона каштанів так, що золотого їх листя було повно на хідниках. Він спинявся часто біля крамниць і довго дивився на метушливих чорних жидів, на брудних, галасливих сидух. Вони притягали чомусь його увагу, і було йому дивно-моторошно слухати їх герготання, стежити за їх хитрими, нахабними рухами. Було цікаво дивитись, як вони їдять, як лічать гроші, як розмовляють, схопивши себе за гудзики. Брудна перекупка торощила оселедця, заїдала цибулею, її фартух буз засмальцьований, аж чорний, крамар з очіцями вюнкими, мов дві гадючі головки — швидко-швидко слинив банкноти, довгий пейсатий дід стукав палкою і спльовував, коли герготав. А десь в отворі темної нори із затхлими одягами стояла залита сонцем молода жидівка і пухкі губи її наливались вишневою червенню, в її темних очах таїлась тьмяна туга і Дада залюбки дивився на неї. В цих жидах було щось хвилююче, таємне.

Потім Дада йшов через площу, де стояли селянські вози з різним товаром. Дада обходив їх довкола — тих крепких, опалених людей, що сиділи або стояли сперті на драбини возів, ліниво жували хліб і дивились на нього байдужими, сонними очима. В них було щось з тих їх сумирних конят, переляканих жорнов і овечок, із гусей, що безупину гегали у своїх клітках, із статочних курок, що походили привязані за лапи і клювали ячмінну мерву. Пахло сіном, стайнею, землею. Дада йшов далі. Там, на розі в вітрині автомобілевої фірми стояв мотоцикль і Дада любив порпатися очима в його гайках, колісцях, пружинах. Це було вже зовсім щось інше, ніж ті селяни на площі. Мотоцикль рвався вперед, хотів вибити шибу і мчати вулицями стрімголов. Дада постановляв собі роздобути мотоцикль, зідхав і йшов далі, повз кінові плякати з Маркізом Боліваром, повз пам'ятник із вусатим дідуганом, повз величезний будинок з колонами — у парк. Там було тихо та лагідно. Широка букова дорога йшла догори, панки читали часописи, діти котилися горохом і там, де крізь гилля вдиралось сонце, ясніла осліпливо зелена трава.

Нараз Дада завмер: на лавочці, саме у цій соняшній зливі сиділа „та панна з партеру“. Він скинув шапку, вона посміхнулась і покликала його до себе. „Дада?“ спитала своїм чарівним, трохи низьким голосом. Дада подав їй руку і сів поруч. Вона була чимсь задоволена, в очах була усміхнена, зоряна ніч. В руці тримала чудернацьку скринечку, зроблену з соломи.

— Дивись, Дада, оце роблять у вязниці

Дада уявив собі блілого, виснаженого вязня, що плете із соломи скриньочки.

— Вони сумують, вязні?...

— О, ні — живо відповіла вона — вони не можуть сумувати. Сумує той, хто має тюрму в душі, а хто має в душі волю, той ніколи не сумує.

— Ви ходите до них?.. — несміло спитав Дада.

— Отсе саме іду з побачення. Вони бадьорі — ці хлопці. Вони витримують і десять таких тюрем...

Вона змовкла і нашошорено, трохи задумано дивилась кудись понад траву, понад людей, що косили її рівно, понад кучеряві хмарки. Дада ще хотів її спитати щось, але не смів. Його серце валило молотом і коли він скося поглядував на неї, здавалось, що летить в якусь солодку, духмяну прірву. Але сказати щось треба було.

— Хіба не можна їх визволити? — Почав він стиха і сам захопився: — ви знаєте книжку „Граф Монте Крісто“? Там оповідається про Дантеса та аббата Фарію, що сиділи в льохах двацять літ.... зробили підкоп... потім Фарія вмер, а Дантес утік... А інші, тільки згадати!.. Тисяча способів!..

Дада справді запалився, але панна поклепала його по рамені і посміхнулася. Потім сумно хитнула головою. Це не були ті часи, тепер це неможливо. Тай давніше це не було так легко, як у книжках. Проте — — проте і вона думає... Глянула зне-

чевя на Даду і схаменулась, мов жалкувала того, що сказала. Дада молитовно зложив руки: „Алеж я нікому, нікому не зраджу!“ Вона приложила палець до уст — це була все таємниця, страшна таємниця.

Жучок злетів і сів їй на коліно. Вона зняла його, посадила на долоню і дмухнула — жучок полетів.

Вежа ліниво вибивала години. Товста нянька котила візок і дитина кричала. Панна підвелась і подала Даді руку. Він хотів віддати їй солом'яну скриньочку, але вона сказала, щоб узяв собі, бо в неї багато таких, автім їй таку зроблять.

Струнка та лагідна як той соняшний день пішла спроквола в місто. Дада дивився їй услід, тримаючи книжки і скриньку, а потім стріпонував кучерями та шугнув бігом-бігом через увесь парк, нагору, до себе.

Гноти наробили збитків: набирали в рот нафти, фукали, запалювали цей нафтяний струм. Видовище було гарне, але від нього смерділо в кімнаті і псувалися квіти. Пані Слюсарчикова робила їм генеральну масакру, так, „żeby krew pryskała na ścianę“. Звичайно, до того не доходило, бо руки у пані Слюсарчикової були пухкі та м'які, але гноти верещали як скажені на цілу кам'яницю. Це була генеральна масакра „драконових юблич“. Дада прийшов, коли вже було по всьому — гноти ще із заплаканими очима сумирно сиділи біля вікна і користаючи із сонця пускали дзеркалом помаранче-

вого зайця на протилежну кам'яницю, на балкони, де сидів лисий дідуган читаючи газету.

І соняшна, сонна млосність заливала цілий заулок, цілий дім. Було душно, парно. Мухи вовтузились на вікні, повзли по цісарю, Трач читав наголос у кухні книжку і від його бубоніння хотілося спати. Чоботи його були вичищені до неможливості, блищали, мов срібло і рудава чуприна повзла мідяними зміями на чоло. Дада відібрав ґнотам дзеркало, спрямував його в самі очі дідуганові, той зірвався, скинув окуляри, погрожував кулаком і страшенно лаявся. Дада кинув дзеркало, боком попід стіною прочовгався в кухню і заложивши руки в кишені, байдуже вийшов на коридор. Там було нудно. Ромцьо терликав на скрипці нескінченні ґами і вони сумовито дряпались по стінах, Мільорд чистив своє крапасте пальто і злісно глянув на Даду, а за рогом плигав по золотій стіні довгий, незграбний силует пані Слюсарчикової, що тряслась, заходилась дрібненьким, старечим сміхом розмовляючи з Гізелею.

Двері в Гізелину кімнату були відчинені — звідти віяло солодкавими перфумами, било малиновими меблями і стріляло лисиною якогось пана в гранатовім убранні, що задумано, мрійливо пив каву. Обличчя його нагадувало вимочене, зелене яблуко. Гізеля стояла із дзбаном води, груди виховстувались їй круглими булками зпід піжами, на голих ногах тягнулись сині жили. Вона скосяглянула на Даду, хотіла його попестити, але він

ухилився. „Гарна дитина“, сказала задумано. „У, у — збитошник“, — відповіла пані Слюсарчикова, „якийсь він не такий як усі“. „Буде адвокатом“ — чомусь прорікла Гізеля. „Дай Боже“, — зідхнула Слюсарчикова. Дада — майбутній адвокат, стояв на галерії і плював униз на подвіря. Було приємно дивитись, як довго-довго летить слина... Падала в чорну, холодну цямрину. Сонце туди не заглядало, похмурі, заволочені пилом шкла галерій сходились стіною над нею. Довкола сусідні кам'яниці, де повзла якась бліда, зеленкава рослина і зовсім внизу зпід купи вугілля, шмаття та трісок випливала чорна калюжа.

Пані Шевчукова, смішна, маленька, вийшла з відром і глянула. Дада прихалцем сховався, але крик пані Шевчукової вже вдаряв у грані мурів.

Дада підсвистуючи стрибнув з одного східця на другий, униз. Повз нього майнув Олексин у чеглястім, новім убранні, напудрований, наперфумований, з неодмінним цвікером, на якому тремтіло сонце, з суковатою палкою.

— Панна Янця дома?

Дада знизав плечима, — яке йому діло до панни Янці?

— Нечемно, дуже нечемно... — покрутив головою Олексин. Дада висунув йому язика. Він його не терпів. За цвікер, за пудроване підборіддя, за урядову мову. Семко — челядник, з яким Дада приятелював, казав про Олексина — „підлизник“, „хрунь“. Його бойкотували, бо перший пі-

шов до Університету. „Інші — казав Семко — потратили роки, але не пішли. Під чотирнацятим мешкає Бархола — файний хлоп, а каже, щоб мав вулиці замітати — не піде на їх університет. І сидить хлоп каменем, стіни гризе, а не їде, чекає. Може й дочекається“...

Дада навшпиньки зійшов „на перший“, на павутинчасту галерію. Стояв серед плісні, біля облуплених стін і дивився на павуків. Двері раптово скрипнули і відчинились. Вийшов Бріксль у своїй капоті, схожий на щура. Тримав червоний ніс догори, щоб не впали окуляри, здавалось нюхав. Заглянів Даду та уважно йому приглядався. Дада занімів, як птах перед змією. „Ти, що тут робиш?“ проскрипів Бріксль. Дада дивився на його черевики, розлізлі немов черепахи. Капота йому розійшлась і брудна сорочка вилазила наверх. — Нічого — сказав Дада. Сюди! — скрипів Бріксль. Дада стояв. Бріксль тупонув ногою: — Сюди, не чуєш? Підбіг, схопив його спітнілою, худою долонею за руку і поволік у двері. Може зараз зарізати — майнуло Даді. Опинився в темні. Ледвиди дерлося проміння крізь віконниці. Пані Брікслевої не було. Бріксль відхилив половинку віконниці, але не стало видніше, може трохи прояснилось. Стіни похмуро насупились. Брудні і закопчені. Шафи прислонились до них громохкі мов труни. По кутах, по кріслах навалено було всякого дрантя, книжок, черепа. Бронзова танечниця розкинувши легко рамена вискакувала з цього безлад-

дя в сонце, якісь вершники мчали в золотих рямах на стіні.

Бріксль кинув Даду у фотель і Дада зник у куряві, що вибухла золотим стовпом. А сам господар, мов велетенський кажан, вліз у кут, на куфер, зложив руки на животі і стежив за Дадою чорними очищами.

— Боїшся мене?

— Чого? — відповів золотий стовп Дади.

— Ну то добре, то добре, що не боїшся... — Бріксль скочив, відчинив шафку, дістав тарілку з тістечками, дмухнув на них і кинув на коліна Дади — їж!..

Дада їв. Тістечка були старі — тверді мов камінь. Бріксль запхався знов у кут і виглядав звідти мишею. Чмихав носиком.

— Хто твої батьки?

— Я тата не маю, — промимрив з напханим ротом Дада, — мама-артистка. О, мама велика артистка! Якби ви її бачили, пане Бріксль!...

— Ну, ну, знаєм, — завоштузився Бріксль, — ким будеш? Доктором?

Дада хитнув головою.

— Адвокатом?

— Ні.

— Професором?

— Ні. (Дада їв, дивився в стелю і бовтав ногами). Буду моряком. Ви не знаєте, — жваво почав він, — я вже був записаний у 18-ім році до

корпусу морських кадетів, але революція... Ну та це не страчене, я ще буду моряком!

— І будь, будь! — скрикнув Бріксль — кожна людина мусить мати свою мрію, чуєш, малий? Свою химеру, пане добродію. І всі її мають. Без того нема життя, розумієш? Увесь час май химеру, палай нею. Може вона дурна, може нідочого, а ти все одно палай. Так легше жити!

— А ви яку маєте химеру, пане Бріксль? — невинно спитав Дада.

Бріксль зібгався у клубочок, очка йому сльозились, він запався зовсім у кут, так, що худі коліна були нарівні з лицем, а черевики-черепахи стояли на грані куфра.

— Не маю жадної, жаднісенької — покивав головою.

— То зле — зауважив Дада зовсім поважно.

— Цілком слушно — зле. Але що робити? На світі нема нічого нового — все йде і вертається назад. Як коло. А дурні людиська крутяться, крутяться... От і докрутились. А я це знав — мені все фук було. Вони свої химери, а я сміюся, бо все одно це все було, нічого нового не відкриють. І так прожив. Добре прожив! (Брікслеві очі засвітилися). Відень, Краків, Львів — все мое було, а я собі тільки вживав. Сміх — не життя. От вони всі тут — думають „Бріксль, Бріксль“... а Бріксль колись паном був. Брікслеві кланялись. А вмить — фук і нема. От і по цілій історії. Бріксль на пси

зійшов. Питання, чому? Відповідь — не мав химери. Кінець, крапка. *Finita la commedia...*

— Але чим ви власне були, пане Бріксль?

Дада і собі виліз з ногами на крісло. Сиділи так один проти одного в цій теміні, у куряві.

— Я? — скрикнув Бріксль. — Я був — Хтось. Тепер я ніщо!..

Він нараз зірвався, скочив на куфер і зняв окуляри. Сиваве волосся розбурхалось кругом черепа. Промінь глумливо глянув на нього зза вікна.

— Хто має вуха, нехай слухає! Хлопче, слухай! Читай Іоанна. Ми живемо в часі Апокаліпси. Держави падуть, народи зникають, інші з'являються на їх місце. Але кругом Вавилон, звір із прірви. Хто має вуха, нехай слуха!

Він скочив з куфра, схопив з етажерки якусь книгу, перелистав її, насадив окуляри і почав читати скрипучим, різким голосом:

„— — І коли Він зняв четверту печать, я чув голос четвертого єства, що казав: іди й дивись. І я глянув, і ось, кінь блідий, і на ній вершник, котрому імя смерть; і пекло йде за ним, і дана йому влада над четвертою частиною землі — убивати мечем і голодом і заразою і звірями земними — — —“

Бріксль знов скинув окуляри і врочисто пояснив:

— Кінь рудий — війна, кінь вороний — голод — це ми бачили все. Але ось надходить четверте звіря — кінь блідий і імя йому смерть. „Блідий“

— це грецьке слово вжите тут для означення масти коня, означає „блідо-зелений, зеленаво-сірий колір“ — колір трупа, що розкладається. Імя вершника — смерть, а за ним пекло — ад, себто: куди ступить вершник — там він поширює смерть. А тепер, (він зійшов з куфра, зібгався знов і затулився в капоту) тепер — іди, щоб тебе тут не було! Нікому нічого не кажи. Можеш прийти, я тобі щось дам...

Дада визволився з обіймів фотеля, ще раз глянув на бронзову балетницю, що спурхувала в сонце, на черепахи Бріксля і не поспішаючи вийшов. „До побачення вам, пане Бріксль“. Бріксль нічого не відповів і сердито затріснув двері. „Варіят“ — подумав Дада.

Ішов уже вулицею. Сонце тихо сідало за кам'яниці. Полум'яними видмами лизало вікна домів, трамваїв, бігло за трамваями по рейках. Небо на сході запалювалось, набухало жовтими, фіолетовими, синіми вітрами. Над димарем цегольні стояв усміхнений нів. Дада ще не міг відзначити, що бачить: доми були немов із трикутників, немов із квадратів. Над ними — коло сонця. Але ось дерева вже ламались кривавою лінією, трамвай вповзав між них червоним вальцем. Тут із заулка вискакувало авто і яке воно було? Квадрат угорі, квадрат — удолині, чотири кола. Все мішалось, все лізло одно на друге, око не встигало за ними. Дада ще нічого не бачив, — був сліпий. І це його турбувало. Щоб розсіяти думки побіг догори вули-

цею на пустарі, збіг униз під парканами, пересадив дроти, мимо ставу, мимо каплички і видряпався знов на гору. Кругом було зелено, місто було за ним. У долині гунав мяч і кричали хлопці.

Дада прислонив очі долонею: тренував „Степ“, його дружина. Збіг до них задиханий, червоний, влетів на середину площі, заштопував свічку і передав мяча воротареві. Хлопці кричали „сервус Дада!“ Дада кричав. „Сервус, сервус!“ Капітан Зелепух пацнув його злегка кулаком, Сірничок біг на нього у роздертій сорочці і сміявся, Мурин клепнув по рамені, Дада садонув одного, другого, відібрав мяч і ринувся з ним у синь, до ворожих воріт. Хлопці розбивались, падали, кричали „карний“, „офсайт“, „корнер“, воротар жбурляв своє довге тіло просто у траву, оборона спокійно стояла на місці, а напад дерся на сонце, мов на стіну, галайкав, свистав, здійсмав куряву. Мяч гудів, наче здоровенний жук, важко бебевхав на землю, так само важко зідхав, вилітаючи прожогом зпід ніг, зринав високо-високо і нарешті затихав у руках воротаря.

Даді кричали: „Дада, шпурт, шпурт!“, Дада мерехтів тільки поглими колінами, його кучері золотою копичкою літали по синяві, Дада хвилювався, непокоївся, падав, вставав і знов біг: сонце було раз над ним, раз під ним, трава вилазила на небо, небо відчинялось прірвою під ногами — Дада грав, Дада ішов у атаку, Дада провадив мяч, Дада стріляв голя.

Але вже був кінець. Хлопці сходились, червоні, задихані, з подряпаними колінами, — розбитими кістками; мяч розшнуровано і він задоволено, втомлено зашипів і ліг спочивати. Дада стояв у синій сорочинці, взявшись під боки і розяснював, що Сірничок зле подав, що мав бути карний, що там була рука, що взагалі суддя-кальош, але добре, що є „два — зеро“. В неділю „Степ“ грає з Україною III., треба установити склад і те грище до нічого. Зелепух-капітан обняв Даду і звисився на ньому, але Дада дав йому стусана в живіт. Проте Зелепух чудовий хлопець і всі чудові хлопці, яких ніде не найдеш.

Сонце вже зовсім сіло, трава посрібліла від роси, хлопці ще зашнуровували черевики. — Ідеш з нами, Дада? — спитав Зелепух. — Ні, відповів Дада, я ще маю справу. — Яку справу? — Але Дада не сказав. — Ну, то гони! і хлопці важко йшли під гору, Зелепух щось розповідав, Мурин йому перебивав, але голоси їх тихішали, віддалялись, врешті зовсім затихли. Дада був сам. Кругом був вечір. Місто дивилося у ніч ясним морем огнів, мигтіло, розливалось по кітловині сяйним озером.

Дада перейшов ще кілька горбків, спустився до залізничного шляху і ліг на землі край насипу. Срібні стріли рейок синішали в далечині, було тихо-тихо. Стовпи приязно гуділи, хтось ішов ще десь далеко і скидав кам'янци в рівчак, семафор спалахнув зеленим оком. Дада лежав горілиць, над ним тремтіли зорі і посміхався нів. Запахло луга-

ми, свіжим сіном і Дада згадав, що той самий свіжий запах знає давно-давно. Десь зірвався спогад: синій Київ дивиться ввечір, Дада з мамою стоїть на Володимирській гірці. Тьмяно бовваніє Труханів острів, Дніпро завертає в Чернігівську даль, а Поділ горить унизу, під ногами. Мама бере його на руки, Дада хоче спати, а запах бе, бе, пнянить любий, невгомонний...

Дада підвівся — хтось ішов шкарпом і стиха говорив. Відсунувся. Було видно: дві тіні підійшли майже до нього і стали. Жінка та чоловік. Дада прислухався: „Отже я даю вам триста примірників, переховаєте їх, завтра зголоситесь під кіно „Люкс“ там буде панна з гвоздиком, спитаєте: Чи тут продають машини до шиття? Вона скаже, що тут. Гасло — —“, „Добре, добре“ — сказав другий голос. Дада завмер: говорила панна з партеру в чорному; з нею був Трач.

Дада поповз у темінь: „Тут здається хтось є“ — сказала панна, „Та де, нема нікого“ відповів Трач і взяв від неї пачку. „Ідіть самі, самі“ — неспокійно наказала панна, „За мене не бійтесь“. „Іду — кинув Трач, завтра в 4-й“. „Завтра в четвертій“ — повторила панна. Трач перескочив рівчак, його чоботи блиснули в місяці, панна поволі йшла насипом, Трач кашлянув, крикнув з імлі: „Гаразд“, вона відповіла: „Добраніч, товаришу“ — і все зникло. Була тільки ніч, тремка, срібна, були стовпи, що гуділи та рівні прошви рейок.

Дада біг шкарпами, падав, підводився. Серце йому товклося мов навіжене, вискакувало з грудей. Не думав про ніщо, був здивований, зачарований таємницею. Панна з партеру виростала на таємничу, чудесну королеву з „Трьох Мушкетерів“. Коли Дада стомлений бігом приставав, йому видавалось, що серце його розірвалось і тріпочучись летить кудись у безвість. У ту хвилину він готовий був умерти.

Скрип трамваю сполохав його думки. Вже було місто. Ішов тихою вулицею попід каштанами, ішов збентежений, зачудований. Коли підійшов під свою браму, озирнувся на мить довкруги себе: на другім боці у срібнім потоці нову стояв, спершись на палицю і підсвистуючи, — Мільорд.

— Де волочищся, малий драбе? — гримнула пані Слюсарчикова. Дада шугнув у кімнату крадькома зиркнувши на Трача. Той байдуже позіхав. Дада писав ще латинські слівця, читав історію, але очі зліпались. Зупа така, яку Дада любив, пахнула, гноти замикали книжки, пані Слюсарчикова буркотіла, цісар лагідно споглядав із рям, а Дадина золота голова упала на Цезаря, накрила Барбароссу і солодка, пушиста темінь огортала її, пестила по маминому. Пані Слюсарчикова буркотючи роздягнула і заволокла його в ліжко, де вже зеленим змієм притаївся в подушках місяць. Дадині очі були закриті.

III.

Тої ночі повісився Бріксель. Його жінка встала вночі напиться води і найшла його, як висів на пояску проти вікна, просто проти місяця. З самого ранку ціла кам'яниця дудніла від біганини по сходах — всі хотіли дивитись. Біля дверей стояла юрба, лізла мов сарана в кімнату. Грубий поліцай з ременем під бородою записував щось у книжечку, пані Брікслева хлипала, а пан Бріксель лежав на ліжку, довгий, зелений, страшний. Дада пригадав собі вчорашнє: „Блідо-зелений, зеленаво-сірий колір трупа, що розкладається“. І дивна річ, від Брікселевого трупа йому починало ясніти: в очі впились ті закарлючені жовті руки, ключиці, що виставали зпід брудної сорочки, врешті ця труп'яча голова з висолопленим язиком, з викар'яченими очима і білою чуприною, розкуйовдженою, страшною.

Смерть бачив Дада уперше. Зікри пана Брікселя дивились просто на нього, докірливо, глумливо так, що хотілось скрикнути. Але не можна, не можна було відірватись — труп манив, чарував. Дада їв його очима, Дада досліджував кожну жилку на руці, кожний сустав закарлюченого пальця. Дада хотів збагнути, як то так: от був учора пан Бріксель, говорив з ним, сидів осьде, а сьогодні вже його нема? Була в цьому дивна, незбагнена таємниця. Вона сховалась у цьому гидкому, зеленому трупі, вона жила і глузувала з людей. Дада напру-

жував все своє єство, щоб зловити цю таємницю, але не міг. Тільки труп лежав і вабив, приковував до себе. Хотілось уже відвернути насичене око, але не можна було. І Дада бачив знов як складаються руки в трикутники, як площаться ноги в ромби, ромбоїди, граняком осідають груди і до них чіпляється зеленим колом голова. Це було таке просте, але чудесне. Нараз серед учорашнього шкамаття, книг і черепків, спорхнула знов бронзова танечниця і маленьке слабке тільце її посміхнулось у золотім промені. І тоді Дада скрикнув! Пані Слюсарчикова сердито схопила його за руку і витягла на коридор — „То не для смаркачів такі речі!“

Всі зідхали, шепотіли, переступали з ноги на ногу. „Чому він повісився?“ питала пані Прочковська. „А я знаю, чому?,“ відповіла пані Брікслева оттак собі взяв і повісився“. Маруха та Зоха пищали, але дізли до самого трупа, бородань у золотих окулярах вставав цікаво навшпиньки і навіть панна Гізеля, соромливо застыбуючи піжаму, тиснулась крізь юрбу. Кравець Мільчановський довго дивився на неї, потім сплюнув і пішов. Юрба ще погуділа, погудорила і розходилась. Залишився тільки поліцай, пані Брікслева і вішальник.

— От жив, жив Бріксль і нема — задумано сказала пані Шевчукова, спершись на мітлу.

Що з ним зроблять? — спитав Дада паню Слюсарчикову. — Не твоя справа! — сердито

grimнула вона, але згодом зм'ягчила: — до трупарні повезуть.

Дада уявив собі холодну, темну трупарню, повну голих трупів, і між ними худе, зелене тіло пана Бріксля. Йому стало його шкода. — От учора... — почав він і осікся. — Що вчора? — суворо глянула на нього пані Слюсарчикова. Але Дада затався і не сказав ані слова. Ніхто так і не довідався, що він останній говорив з Брікслем. Спитав ще тільки, чи Бріксль буде страшити. Пані кивнула головою. Тепер у кам'яниці не буде спокою, бо вішальники дуже неспокійні. При цьому вона перехрестилась. І Даді стало ще більш шкода старого Бріксля, що мусить тепер товктися по ночах по галерії, стукотіти своїми черепахами-черевиками, мацати за клямки зеленими скрюченими пальцями.

Дада зідхнув і поплентався за панею Слюсарчиковою, що важко переводила дух, пересуваючи по сходах своє дебеле тіло. Він ще зиркнув крадькома на двері панни в чорному. Вони були наглухо закриті, загадкові в своїй таємній, чорній тиші.

Гізеля пройшла повз них, прикладала руки з червоними нігтями до вилиць і невпинно повторювала: — „Який жах, який жах!“ А проте день дерся до кам'яної скрині, як звичайно, золотий, нахабний. Теліги туркотіли по бруку, сопіли авто і дзвінко-дзвінко лящали веселі трамваї.

На другім, у кутку стояв Трач із Ромцем і Терлецьким. Ромцьо хомітався на ногах у добре вишрасованих штанах, із прегарним розділом на го-

лові, а йому крізь плече заглядав Терлецький з рум'янцем на цілу щоку, з ямками на щоках. Дада спинився: вони читали якийсь жовтий папірець.

Була неділя. У садах, у парках цвіркотіли діти, жовніри брязкали острогами, мальвами червоніли спідниці служниць, а пані в чорному, висушені та зморщені, пани в гранатових убраннях ішли та йшли на бамкання дзвонів. Соняшна злива купала сірі доми, небо не шелевіло, снігові клапті хмар застигали в височині і кругом гуділо, переливалось море голов. Дада пропхався між ліктями гав, відбивався від грудей няньок і видряпався по сходях у церкву, що гула мов великий фіолетовий дзвін. Дада став за лисиною професора, дивився на його стоптані каблуки і з вікна крізь вітраж пили на нього потоки рожевого, зеленого, синього сонця.

Там далі правив священник рівним, одноманітним голосом, пахло ладаном і цей голос і ці потоки різнокольорового світла нагадали Даді призабутий день, коли він лежав у Києві хворий на кір, на Жилянській вулиці, де вікна заслонено від сонця маминою хусткою. Того дня приїхав із фронту батько, привіз Даді німецьку каску із мідяним шпідом, сидів біля нього і читав йому „Федька-Халамидника“. Голос батька був рівний, однаковий, але невимовно любий, немов лився із сонцем крізь вікно. Потім батько ходив по кімнаті, його наплечники іскрились і остроги брязкотіли, Дада прижму-рював очі і слухав, слухав, поки не засипляв...

Дада стрепенувся — десь дзвонили дзвіночками, золоті потоки текли з вікна, падали на товстеньких янголят, всі ставали на коліна, Дада став і собі, потупив очі і було страшно глянути: там творилась Тайна. Дада прихапцем перехрестився (пані Слюсарчикова казала: „Защ'іпаеш гудзики, tak się nikt nie modli, du Drachengesicht“!) і встав разом із усіми. У колінах пробігали мурашки, хор гремів, лисина професора палала, Дада повернув голову і побачив панну з партеру. Вона кивнула йому, посміхнулась і головою покликала за собою. Вийшли, ручка панни була ніжна, вузька, ніжки з маціцьких черевичках. Була не в чорному, а в сірому — з червоною квіткою.

Дада знав звідки той папірець і тому невимовно рідним видався карк Трача, порослий золотим пухом, його великі, настовбурчені вуха, його комір вишиваної селянської сорочки. Ромцьо гойдаючися казав: „Так, так“, непокірний півник підіймався на маківці, а Терлецький тягнув носом повітря і перебирав літери губами. Було в цих хлопцях щось таємниче, загадкове і Дада на сходах завмирав разом із соняшними зайцями, що чатували, щоб скочити тим трьом на плечі, на голови.

Ось тихо, з теміні сходів висовгнувся запах Олексішина. Він йшов по Янцю, щоб піти до катедри і цитринова хустинка спурхувала з його цеглястого убрання. Дада дивився на його черевики з тупими обтягними носами, — це були ті

Good-year-и, якими вчора хвалився і в цьому слові „Good-year“ таїлось щось тяжке, неприємне. Олексинин був трохи зизоватий, коли дивився на людину, тоді тій здавалось, що він дивиться на когось, хто стоїть ззаду й людина мимохіть оберталась. І Дада, коли побачив у темні блискучі кола цвікера, несамовито скрикнув: „Хлопці, позір!“ Але було запізно, ніс Олексина встроївся в соняшний промінь, між плечами хлопців і нюхав, нюхав жовтий папірець. — Що це таке? — спитав він. Трач притьмом сховав папірець у кишеню. „Нічого“. І всі троє сказали: „нічого, пане Олексинин“. Але той посміхнувся, глянув кудись поза Трача, але всі знали, що дивиться на Трача, похитав головою і цеглястою, видовженою плямою виріс уже на коридорі. Суковата палка стукала. „Гадюка“ — сказав Ромцьо і всі в трьох зникли у проваллі сходів. Дади вони й не бачили. Дада закопиливши губу пішов на кухню, пив каву і дивився, як вовтузяться мухи, тоскно б'ються до слоїв з конфітурами. — Підеш ти до церкви на решті, лінюху?! — буркотіла пані Слюсарчикова. Місила тісто, тісто від цитринового соку було жовте, ясно-жовте, а її руки теж були жовті, як би з тіста і видавалось, що й ціла пані Слюсарчикова зроблена з ясно-жовтого тіста з цитриним соком. Дада подражнив цитринового канарка в клітці, знов зідхнув і пішов до церкви.

— Хочеш, Дада, підемо зі мною? Щось тобі покажу...

Дада підвів на неї очі — розуміється, хоче. Йому хотілось сміятись, ляпати невимовні дурниці. Кругом плили люди і хлопці, що стояли гуртками біля брами і кланялись панні. Несподівано звідкись вилетів дощ жовтих паперців, таких самих як у Трача, паперці зафуркотіли, летіли жовтими пташечками в руки і тисячі очей їх читало. Панна посміхалась, йшла, йшла серед цієї золотої зливи, а за нею поспішав Дада і був гордий, страшенно гордий, бо знав таємницю. Потім юрба зменшала, собор залишився ззаду, а вони йшли тихою вуличкою повною каштанового листя і листя шестіло під ногами, шепотіло. Панна ввійшла з Дадою до цегляної червоної каменички і задзвонила. „Мистець удома?“. „Дома, дома!“ заричав чийсь голос, щось волохате, кудлате викотилось із кімнати, схопило Даду на руки, аж Даді тьохнуло серце, накрило лісом борода, вусів, чуприни. Дада нічого не бачив, чув як дзвінко сміялась панна і як він опинився у великій, ясній як небо кімнаті, заселеній барвами.

Панна сиділа на кріслі-гойданці й гойдалась, бородань стояв на підвищенні покурюючи люльку.

— Дада — син незабутнього Н... — сказала панна.

Бородань скочив знов до Дади і Дада вилетів аж під шкляну стелю.

— Викапаний батько — прорік бородань, — дай лапу, друже!..

Дада дивився на череп якогось звіря, що лежав на шкamatті, на столі.

— Це череп горностая?..

— Ні, друже, це — череп бджоли — поважно вирік бородань.

— От як, — задумався Дада — а мені здавалось, що комар.

І всі троє вибухли реготом, а бородань обняв Даду, ходив із ним по кімнаті і синій дим від люльки йшов за ними хмарою.

Бородань витягнув по дорозі альбоми, книжечки, тикав їх під ніс Даді і глушив його своїм голосом — трубою: „Пізнаєш, малий, пізнаєш?“ Дада пізнавав. Мов з імлі виринали малюнки, один за одним, — козачків з мушкетами, дівчат із серпами, гетьманів із булавами. Татова рука виводила їх на гарнім блискучім папері, а Дада ліз йому на коліна і хотів собачок, коників, котиків. І тато, щоб відчепитись рисував йому якесь дивовижне окате сотворіння з вухами — куснями скатерті, з хвостом — ковбасою і вусами такими як у Петра Олександровича Кухаренка. А раз наказав Даді сидіти тихо і дивитись на муху, що лазила по абажурі. Дада сидів тихо, але недовго, скочив і побачив перед татом другого Даду. Це все була мряка. І тут у цих малюночках спалахували один за одним ті дні, Жилянська вулиця, Хмельницький на коні, бородатий Грушевський, і автор „Федька Халамидника“ і Київ, синій, задуманий Київ...

Тимчасом бородань говорив із панною і разом із соняшними плямами на шталюгах, на отомані, на палітрах плигали в кімнату дивовижні слова: Сезан, Гоген, Мане, Ван-Гог, Пікассо... Це останнє вбивалось Даді особливо: „Пі-кас-со“. Щось дивне, хвилююче було в тих звуках, так як би трохи глумливе, трохи задумане. А потім Дада дивився на плями фарб на полотні. Підходив зблизька і вони ніщо — тільки пахли, віддалявся і на полотнах зявлялось чудо: брунатні дівчата в помаранчевих хустках, дідусі з люльками в брилях і ліси, ріки, заулки. Це була таємниця, приваблива, неспокійна таємниця барв і ліній. Але Дадина таємниця була інша: йому хотілось, щоб ті барви та лінії укладались в трикутники, в квадрати, в кола, щоб усе було суворо відзначене, щоб усе було на своєму місці, кантовате, живе, набухле сонцем. Цього Дада не розумів.

— Головною плястичною темою є струнке жіноче тіло, якого всі члени напоює чарівний ритм танку, розвиваючись від пальців ніг у напрямі ramen. А рамена вносячи в основний доземний мотив постаті поземий рівноважник розв'язують хвилястим ритмом рух притаений у тулубі — говорив бородань і Дада бачив, як він складається із квадратів: борода, тулуб, дві ноги, трикутники черевиків і довга хвиляста лінія сизого диму. „Притаений, таємний, таємниця, тайна“. — Дада чув ці слова! Все довколо було притаєне, затаєне, таємниче. І Дада пригадав собі прислухуючись до слів

бороданя, бронзову танечницю, що вилітала із брудного Брікселевого шкamatтя...

— Треба йти, підвелась панна, малому треба обідати...

— Але приходьте, приходьте з ним, — ткнув пальця бородань у живіт Даді і Дада знов попав у ліс бороди, вусів, чуприни. Панна сміялась.

— Він чудний, цей Дада...

— Не робіть тільки футуриста з нього — за-реготався бородань і залишився сам, оточений своїми плямами фарб, що розливались по полотнах клекотливими, неспокійними озерами. „Подобалось? спитала панна. „Подобалось“ сказав Дада і копнув паперову кульку, що лежала на хіднику. Йому вже от-от мало зірватись необачне слово на доказ, що знає про щось, але нікому не скаже, та не міг відважитись. Насупив брови, удавав, що йому все одно, чи йде з панною чи сам, забігав, наперед, зачіпляв батяриків, хотів показати панні, що він нічого та нікого не боїться, що вона даремне вважає його за такого малого. А вона йшла з журналами в руці, квітка горіла на її сірій сукні, але її очі були сумні, чорні-чорнючі.

— Який ваш наречений? — нагло та хмуро обернувся до неї Дада. Вона на хвилинку спинилась, відчинила торбинку та витягла фотографію. Дада зкоса глянув: на нього дивився всміхнений юнак з кучерявою чуприною, з бровами, що тісно прилягли до очей і зростались над носом, з тоненькими вусиками.

— Йому довго ще сидіти?

— Пять років ще — сумно сказала панна і сховала фотографію.

— І ви будете чекати на нього, не вийдете заміж?...

Панна посміхнулась.

— Певно.

Дада шарпнув головою як кінь, свиснув і з пересердя копнув бляшанку від консерв, що заскавуліла і поточилась на середину вулиці. Більше Дада нічого не сказав до самого дому. Панна говорила ввесь час про тюрму, які огидні дозорці, як їм не соромно відбирати книжки, що Богдан (наречений) сидить тепер за кару сам, але це все ще не кінець,

Дада слухав, кивав головою і йшов. — Будь здоров, Дада! — сказала вона йому на сходах. — Поважання — похмуро відповів Дада і не почувся, як чийсь очі спинились нарівні з його очима, довгі вій залоскотали його чоло та до його уст доторкнулося щось ніжне, запашне, безкрайньо солодке... Дада завмер, але в ту саму мить схаменувся, розсердився: вона брала його за малого, за гнога. Шугнув червоний як буряк нагору, а вона стояла ще довго вниз і дзвінко сміялась. Сміх її біг низкою ніжного намиста по коридорі.

А перед хатою пані Слюсарчикової була халета: стояли юрбою — Гізеля, Куриловичі, Зоха, Маруха, Шмідова, Семко і пані Слюсарчикова чомусь не входила, збентежено прислонилась до дверей

і шкода було дивитись, як трясуться її тістяні мішки під бородою. Дада заглянув у кухню: там усі речі стояли сторчма, ліжко виставило червону перину, немов зранене, муку розсипано по долівці і Трач сидів біля стола блідий, схвильований. Три чоловіки, подібні оден до одного, нишпорили як миші в сінниках, а Мільорд стояв переможно і тримав у руці пачку з жовтими паперцями.

— Він такий тихий, on taki cichy, panie Mi-lord... — кинула пані Слюсарчикова.

— Всі вони тихі, прошу пані, — злісно сказав Мільорд і Дада аж здивувався, як може змінитись така людина. Його руденькі волосики блимали на руках червоними черв'ячками. Очиці — руді миші вперлись у Трача: „Звідки ви це маєте, пане Трач?“ „Найшов“ — посміхнувся Трач. Мільорд звузив шпарки очей і потягнув носом: „Ага, ви це найшли“... Байдуже дивився як три чоловіги риються мов хомяки у брудному біллі. — Ви рішуче не скажете, хто це вам дав?

Трач знизав плечима. — Добре, — стиснув губи Мільорд — там розберем.

Пані Слюсарчикова зойкнула:

— Невже-ж ви візьмете його, пане Мільорд?
Um Gotteswillen, taki spokojny chłopak.

Обличчя Мільорда скривилось:

— Прошу пані, це є тільки формальність, він зараз вернеться... Три чоловіги стали перед Мільордом і подібні були до собачок, що стоять на задніх лапах. — „Нема нічого, пане аспіранте“.

Мільбординув: — Пане Фіц, закувати арештованого“.

Трач підвівся, ах, Трач був прегарний, чудовий у цю мить. Він зблід іще більше, очі йому горіли. Пані Слюсарчикова захлипала.

— Щось би з харчів йому — сказала Гізеля. Слюсарчикова заметушилась, але не знала за що братись, була сама не своя. Але їй нічого не треба було робити: звідкись з'являлись пакунки, пакуночки, торбинки і все це пхали у Трачеві кишені, під пахи. Він стояв уже з залізною пружкою на руках і посміхався. Хтось кинув йому плащ на плечі, кашкет на голову. Семко тягнув до нього руку з тютюном, з паршивою махоркою. Пан Курилович мимрив щось під носом. А Дада збілів, зашмер — його все єство перекраялось надвое.

„Вперед пане Фіц!“ — гостро наказав Мільбордин і Трач між трьома хом'яками по військово-му вибив крок.

— Будь здоров, Трач, тримайся! — гукнув Семко-челядник. — „Кланяюсь всім! — ніяково сказав Трач і Дада нараз припав до його рук:

— Траче, добрий, любий Траче! вам нічого не буде!

Трач хитнув головою. — Трач, я вас дуже дуже люблю, — палко зашепотів Дада і чув як сльози йому гарячим струмком біжать по щоці. — Трач ви — герой...

Мільбордин сердито глянув на Даду і крикнув знову „Вперед, вперед!“

Всі потоком ринулись за Трачем по сходах, а Дада не випускаючи Трачєвого рукава при плацї, йшов за ним, як за героєм. На партерї Дада побачив панну. Вона стояла блїда та мовчазна, вдивляючися у Трача. Дада обернувся: Трач ледви-ледви похитав головою: „ні, ні“... Панна посміхнулась і відітхнула. Того ніхто не бачив крім Дади. Це була таємниця їх трьох.

У брамі стояли тільки самі свої: Шевчуки, пан Курилович, Семко, Дада, ґноти, панна, її мама, навіть Федюки кинули товктись, а Мільчановський — оса злісно дивився крізь вікно і кричав: „Так і треба!“, пані Прочковська здерши носа призірливо проштовхувалась на сходи, бо її це не цікавило, — їй було все одно. І Дада відчув, що всі вони ось де — і пан Курилович і Федюки і Шевчуки це одно і ніхто і він ніколи не збагне про що вони думають і ніхто ніколи не розібе їх єдності. Семко тримав його за руку і приємно було чути доторк тієї великої, мозолистої руки. Пан Курилович сердито пахкав люлькою і смердючий її дим був Даді милий і солодкий.

Трач уже був далеко, його плечі виднілись ізза крєтєстого плаща Мільорда, його чоботи раз-у-раз вилискували до сонця. Люди ставали і дивились. Трач обернувся востаннє і кивнув головою посміхнувшись. „Держись, Трач!“ гукнув дужо, не зважаючи на нікого добрий Семко, — „Держись, Трач!“ гукнув за ним Дада і голос його згубився у скрині трамваю. Він спостеріг, що очі його сухі,

йому вже не було шкода Трача — він був гордий за нього. І ще спостеріг, що вже все було чітке та виразне: граняки домів перетинались на углах вулиць, трикутниками виростали дахи, просто вгору стріляв димар і колами, маленькими колами були обличчя людей. Місто розділилось на двоє: з одного боку були тіні, чорні смуги тіней, з другого була ясність, велика соняшна ясність. І все тоді вирівнялось, рушило одно за другим — коні, люди, події. Дада мимохить провів рукою лінію: праворуч пішли тіні, ліворуч світло і це була перша лінія, що він накреслив.

— Ідемо, Дада, вже нікого нема — сказав Семко.

— Ідем, Семку — мов луна відказав Дада.

І повен дивної, хвилюючої ясности Дада пішов у темну браму своєї кам'яниці. Дада стріпонував золотими кучерями. Дада відкрив очі, але Даді було тоді всього тринацять літ.

КОТИ В НОЧІ СІРІ

Війт турійський Михайло Жешко Ласкович здорово хропів на сіні. В теміні його кремезний тулуб видавався чималою бочілкою, що зідхала й тяжко бовкала, коли візок підскакував на вибоях. Був бо королівський тракт нерівний, а до того ніч узялася глупа, падолистава. Колоть на шляху, брав приморозок, через те й коням сутужно було тягнути візок із навантагою немалою.

Крім війта сидів на візку ще брат Чехович по дорозі в Киселин, похмурий і злісний на язик чоловік божий, пан Андрей Цирський із Осьмигович, шляхетне урожоний, Його Мості Кравчого Литовського виж, два пустошні прохажки мандровані і хлопча в скуфейці та бакалярській бакиреї, що йменував себе Амброзієм.

Всю цю братію підобрав на шляху добрячий жовельський міщанин Сенко Швець Козерада, що їхав на роки у Луцьк.

— Тож і рознесло його, — рік брат Чехович — цілу кузню осьде завів... Ці перино- й подушкоспали є то зблудження зі шляху праведного й хороба смертоносного мудрування, пестрота царства світового, затьменіє розуму й думки, ге-

енна дочасних дібр, роскоші тілесної. Ці війтове, ландвійтове, бурмистрове, замість прикладу для поспільства, тільки соблазн чинять, труд своїх слуг через черево своє пропускаючи й насолоджуючи, тільки про віно своїм донькам дбають, в утробіни й каразії одягаються, а найпаче папезників до ремесла радо допускають. А все для хитрости людської, для викрутасів диявольських. Тьфу! Рече убо Сирах...

— Це ти все, чоловіче божий, — перебив братові Чеховичеві красномовну орацію Сенко, тріснувши пугою, — війтина наш Жешко, мій на-нашко наруч кажучи, навверне людина не погана. Зайвого шкойця не візьме, а як заглядить, що якийсь писаредрач одно вікно більше припише тобі при люстрації — карає сутужно. А од тілесної розкоші хто з нас не вільний?

— Чом же ся ти, любимий брате, ругаєш з інока, що з тобою не уміє бесідувати?..

Хотів було знов невгомний брат Чехович продовжувати свою казань, але виж Кравчого Литовського заглушив його своїм скрипучим, пискливим голоском.

— В тих казанях, вашмості, тільки правди, що в жабячій калюжі мальвазії. Шкода, що ніч Бог послав нам темну, а тоб побачили ми, як цей чоловік божий, так зіло о спасенії роду людського дбаючи, себе на тріску, сиріч шкелет, приправив...

Всі засміялись, бо навіть у темні видко було, що брат Чехович бовванів чималим таки бовдюгом

і пухженьких ручок ніяк не міг скласти на череві. Він нічого на те не сказав, прикинувшись, що не чує. А пан Цирський торкнув за рамя прохажку, що, спершись спиною на свого товариша, куняв, носом довжелезним достаючи колін.

— Я радній почув би, приятелю, що сталося з оним купчиною фльоренцьким, іже про добродітель жони своєї так дбав...

— Прав, прав! — загомоніли всі, крім війта, що спав, і брата Чеховича, який сердито завогтузився на сіні. А щоб придобрити прохажку, пан Цирський дістав із глибезної кишені своєї делії фляшу цинову та ткнув прохажці в руки. Чути було в теміні, як булькотало йому горло, поки пив, а потім передав товарищеві. У двох, за одним ковтком, мабуть мало лишили потіхи добросердому шляхтичеві. Бражники, видать, були непогані.

— *Aqua vitae*, — рік один з них, — утrobi моєї насолода.

— Чаша розпусти! — вигукнув брат Чехович.

— Щю чаша, то чаша, а чи розпусти, то як хто вважає, — спокійно озвався пан Цирський, — є то старовинний напій. Тепер таких не вживають. Нині тільки алікантами й мальвазіями делектуються...

— А тоді, вашмості, — обтер рота прохажка і продовжував свою фацецію, що її почав уже давно, — купчина наш Тофано задумав добре надсадити бебехів жінці, що йому роги наставляє. Був

бо лютий яко тигр, знав, що псотить жона, а зловити не міг на вчинку. Каже звечора, що їде буцім до сусіднього містечка по оливу, а сам повертає з передмістя додому, замикає дім на всі колодки й замки й чатує, коли то жінка повернеться з псоти. А в той час, жона його — красна Гіта, ніде правди діти, таки вельми красна, — уживає любовців у домі одного свого любчика, не знаю тільки, в якого саме, їх бо в Фльоренції-городі мала зехціґерами. Чекає наш купчик, озброєний у терпеливість, і обмірковує собі, який то сором жінці вчинити...

— Так не краще було б піти йому до місця псотного? — промовив Сенко Козерада; — застав би їх, псотників, розтягнув, динвами випарив і по цілім амбарасі...

— Бачиш, добрий чоловіче, заваджаєш правити, а сам не знаєш, — невдоволено перебив його прохажка, — не такий був дурний купчина йти вовкові в пащу: могли збірі черево йому простроми, а за тим там не постоять...

— Тай псотник йому не потрібен був, — сказав пан Цирський. — Псотникові, що? Занюхає, де що легко лежить, тай біжить. То її, вшетечницю, провчити треба було...

— Не перебаранчай і ти, вашмосте! Вже я докажу, тоді знатимеш, хто кого провчив. Чекає купчик Тофано, а жона його опівночі приходить. Гульк до вікна, а ним звикла, з псоти вертаючи, в дім увіходити, — коли заціплене. До дверей —

і ті на замку. Не переливки — вишибло її з меле-гирі шал, думає, якби тут з okazji такої ганебної вибратись. Бачить, що чоловік їй штуку підстроїв. Не довго думаючи, скидає шати свої фалюндишові, кошулю едвабисту, розпускає волос і кричить у небоголос: „Гвалту, людкове! Гвалту, люди добрі! Малжоннок мій з глузду зїхав і хоче мене втопити!“ Загледіла бо в тіні, як купчина на неї чатує. На той ракус і глас збігаються сусіди, челядь, сторожа, а вона ще дужче: „Кровопийця мій, тигр лютий, барбарус — зо світу мене згладити хотів!“ Купчина наш вибігає, товмачиться, ні в тих, ні в цих — де там! Люди за дрюки, за кілля, та так бідоласі вперіщили, що ледви до дому доніс. З того часу зарікся, неборака, за жінчиною цнотю ходити. От, мості панове мої, що то потрапить білонецвіста вчверяти...

Закінчив прохажка свою фацецію й позіхнув. На подорожніх вона зробила помітне вражіння. Перший Сенко Козерада, що слухав, крепко задумавшись, перервав тишу.

— В невір-землі жони хитрячі, приятелю?

— Хитрячі bestii! — глибокодумно хитнув головою прохажка. — Вже у Кракові хитрість жон уваги гідна. Тамошні ляшки сильно м'яккі на язик, а щодо псоти хитрущі. Вони й чари знають на те й уроки, щоб малжонка обкрутити. Але це ще нічого. От їдь далі — вже в землі чеській, німецькій і маґерській хитрість жон така вибуяла, що ніодин лицар купчина, а то й посполитий, їдучи на війну

албо за крамом, не лишить жони, не закувавши її в литий панцир сиріч пас цнотливий, проти вше-тчности боронячий. Але, вірте мені, вашмості, не найдете ніде хитріших жон, як ув Італії, даймо на то, у Венації, албо в тому ж Фіоренці-городі. Най-хитріщі, бо найкрасніщі...

— Що там казати, — зідхнув пан Цирський, — і у нас жони хитрячі як ті ляшки. А вся хитрість іде од німців, од купців гданських, ельблунських, і од зайд коронних. Не знали давніше того — жиди були як Бог приказав, а тепер за німецькою модою й хитрість приходить — не знали передтим тих фортугалів, чи пак португалів, тих причіпок, що коло подолка чіпляються, а тепер кожен тільки пантрує, як той сокіл, де б ущіпнути солодкого мяса.

— Правда ваша, пане виж, — обернувся Сенко Козерада, — все од німців іде. Приїде до тебе от-такий Юрій Фогель — купець, міщанин гданський, ніби за справою, то не тільки частуй його подо-статком, а ще й жінку свою коло нього посади, а він сидить, як чорт, надметься, і жінці фрашки любашні нашіптує та й за ногу шкрябає...

— Хіба один твій Фогель такий? — плачливо почав пан Цирський; — є таких гунцвотів і між нашими доволі, особливе, хто скоштував німецько-го хліба. Наша кістка, але собачим мясом обросла: а по мойому ще більше лихо в наших біложінок моді — хай би вбирались по-давньому в запинані фалшури, люнки шнуровані, як колись, а не вжи-

вали з-німецька плондрів. Не так швидко викрадали б любовну бредню...

— Є й мистці ж на ту любовну бредню, — подумавши, промовив Козерада; — тільки дивиться — ти з дому, а він уже ластиться до жінки твоєї...

— Що там казати! — скрикнув Цирський, — тепер хоч з вилами на варті стій, не впильнуєш у живі очі такого чорта! Тьфу!

— Вашій мості, мабуть, добряче допекли ці жонолюбці, що так на них ремствуєш, — озвався з усмішкою прохажка: — чи не залишив ти дома красної жінки?

Пан Цирський засердився. Завертівся на сіні й пискливо загомонів:

— А ти, приятелю, як їдеш у чеснім товаристві, помовчи. Не єсть це твоєї голови справа. Май на думці, до кого говориш, свито латана!

— Пробачте, ясновельможний, — підняв капелюха прохажка, — не можу знати, що єси такий шляхетно урочаний. Бачу, щось бовваніє, а що воно таке — годі сказати!

Брат Чехович, що досі слухав цієї розмови, знов спробував докинути й свою думку. В сам час, бо пан Цирський хотів прохажку провчити, як пристойть такій високій і знатній особі.

— О, донько Елзавелина, Содомлянко! Невіста єсть кара людського роду, тримаючи при собі вязнем розум чоловічий. Криниця пристрастей, перелюбства, плюгавства — ось що єсть жона, лицемірна онука змия. Тінь, пара, мара, привид, дим,

марність, суета — жіночий рід, шлях до геєнний аду вічного! Рече Сирах у премудрости своїй...

— Правду, правду речеш, божий чоловіче, — викрикнув пан Цирський, поспішаючи перервати клекітливий струм орації, — на цей раз суццю правду. Не судить по мені, — кинув він гострий погляд на прохажку, але той куняв уже, — моя божона є далека од тих вшетечниць, суцця янголиця. Але ось мій приятель, пан Згличинський, разом із ним у *trivium* березову кашу коштували й під Великі Луки в комонях ходили, великий клопіт із своєю має. Нещасливий чоловік! Ганнуся з Монтів, його малжонка, дуже красна жона, але на перелюбство ласа аж страх. Не досить, що втікала двічі з жовніром Ковнацьким, а потім із холопом смердячим Меньком, але, вредна, мужа хотіла зо світу згладити, чорних ящірок сугубе тіло до риби смаженої й меду вливаючи...

— Знаю, знаю її! — крикнув Сенко Козерада; — я б її, вшетечницю, змиюку руками власними вдавив!

— А одначе, — прокинувся нагло прохажка, — плоть докучає, живіт домагається поживи. Приятелю, далеко ще до богоспасаємого града Лучеська?

— Потерпи, чоловіче, — байдуже рік Козерада, — голод добре на голову діє...

— А признатись, озвався пан Цирський, — і я перекусив би дещо...

— Сластолюбці! — прогутнявив брат Чехович — Чом про душі своєї грішної спасення не думаєте, тільки про утроби насичення, імберолюбці, цукролюбці, гортановстеки, кміноїди...

— Не люблю я тих присмаків, — сказав Сенко, — як на мене, то щоб добра гуска з грибками, печінка з цибулькою...

— З часником і перчиком баранина! — вкинув пан Цирський.

— Рижова каша з шафраном! То над усе превозношу! — заgrimів, як з бочки, пан війт Жешко, прокинувшись у ту мить.

Але розмови тієї, такої любої для всіх, докінчити не довелось, бо візок вїхав у темний ліс, і Сенко Козерада на здогад розбишак перехристився тричі й підганяв коня, що вже були пристали надобре. Змовкли всі. Пан Цирський схопив однією рукою за тугий черес, заткнений за пояс, щоб досвідчити його приявність. Брат Чехович мимрив щось про себе й вовтузився. Прохажки лишень, котрим ні чого було боятись, бо були голі як турецькі святі, позіхали з голоду й нудьги. Хлопча Амброзій спав невинним янголям ззаду, а може й не спав, бо за весь час не відзивався ні словом.

Сподівання Сенка таки справдились. Не встиг візок добре вїхати в ліс і гудко поточитись по груді, як із теміні, з обох боків старого тракту, вискочили перед мандрівників люди — піші та кінні. Коні захропіли й кинулись у бік. Візок затрі-

щав, застогнав і спинився. Брат Чехович, підобравши поли, хотів чкурнути перший, але чиясь рука, як келепом, пацнула його по рамені й усадовився на старе місце.

— Хто їде і звідки? — заgrimів лункий голос, що належав до якогось вершника.

По брязкоті залізя чути було, що він озброєний, як на рать.

— Шляхетноурожені, ваша милість, чесний лицарю! — писнув пан Цирський, дивуючись сам собі, що язик іще його слухає.

— Таких нам і треба, — заgrimів знов вершник, і пану Цирському здалось, що чує голос Люципера.

Вершник підїхав просто до нього.

— Панове зацні, чесні лицарі! — гукнув Сенко Козерада, що з усіх був іще найбільш при томний; — не дозвольте душі пропадати без покаяння. Єсьмо люди подорожні, вбогі, не настаємо на нікого й не кривдимо, хай на цьому місці скарає мене Бог — — —

— Розпустив пащеку! — нетерпляче кинув вершник, що був тут видко, начальником; — питаю, хто такі їдете, звідки?...

— Нарід сумирний і богобоязливий, ваша милосте, — сказав Сенко: — чоловік божий, — брат социнський, пан Цирський — його мості Кравчото Литовського виж, два прохажки пустошні-машкарники, отрок Амброзій, вїйтина турійський Жешко і аз — раб божий, платнір Козерада. Іде-

мо з Ковля до Луцька, а що ніч узялася глупа...
 — Це не вони! — скрикнув другий вершник,
 — я вже бачу, не вони...

Тимчасом люди запалили смоляні головешки й посвітили на віз. Купа їх ішла чимала. Крім десятих-дванадцятих вершників, мабуть, із пів копи було людей озброєних рогатинами, сокирами й пищалками, видать — холопи. Вершник із грімким голосом мав на собі шишак і панцир та наручні, зверху накинув брунатну кирею, биту кунями, й мав обличчя яструба: хижий ніс карлючився йому над щетинястими вусами й рідкою борідкою. Другий його товариш гарного лица, в лісі фалюндишовім шлику й зеленім муравським ярмаку, з шаблею при сидлі — був іще сливе юнак.

Виглядали всі так грізно, якби йшли на зятяг і рать.

Зате наші подорожні тримтіли всім тілом. Брат Чехович тихо стогнав, уткнувши лице в сіно, пан Цирський трясся, як у пропасниці, й забув уже зовсім язика, вїйт, лежачи на спині, тільки перевертав очима й сопів як ковальський міх. Прохажки й Амброзій а з ними й уся ця мужва почала реготатися, аж луна пішла лісом.

— Не бачили єсьте, — рік юнак у шлику, — ридвану шарлатом битого о чвірці дригантів албо якихнебудь комонних по дорозі...

— Бачили єсьмо, вашмості, — промовив Козерада, — біля коршми Хацка Чувата, як повер-

тали зі шляху в Туличівські ліси на коновязі три одинокі сідла і рондах, о ряді срібній московській...

— Це вони! — скрикнув лицар у шишаку, — вони, мосте-небоже, повернули на Туличів до Загоровських! Субпону, що не встигнуть нам утекти, коли переріжем їм шлях біля Осьмигович...

— Добро є! — сказав юнак і круто завернув аргамана: — комонні з нами, а піші з паном Яцком Жабою Осовецьким хай переходять навпростець лісом...

Козерада бачучи, що напасники вже не дбають про нього, затяв коні і чвалом пустив у темін. Дав їм спочити, аж тоді, як заграва од смолоскипів ледви-ледви мерехтіла за дубами. За цим перехристився ще раз і обернувся до своїх мандрівників. Ті зойкали й стогнали од їзди, тряскої по груді й од страху, що ще сидів їм у плечах моторошним спомином.

— Подякуйте, вашмості, Богу, що визврили-сьмося від такої опресії. Пан Кирдей Мильський не любить пускати стрічних, не нагородивши їх принаймні линвами по спині...

— Кровоїди, розбійники, таті, — зойкав брат Чехович, присипаний увесь сіном, десь зовсім на споді возу.

— Є то беззаконіє! — завопив нагло пан Цирський, спритомнівши зовсім, — нині королівським шляхом нападають ланцюги і приправляють чесних людей о втрату майна, здоровля

й горла! Інстигуватиму о те до Його Мості Короля, нам нині ласкаво пануючого...

— Можеш інстигувати, вашмось, не то до короля, але до цісаря Максиміліяна й до султана Бісурменського Сулеймана, — сплюнув Сенко Козерада. — Олізорові Кирдей-Мильському суд тільки в пеклі смердячим зготований. Мене цікавить, — додав згодом, — кого це вони шукають? Молодий цей — Андрей Монтовт-Дубровицький...

— Монтовти! — скрикнув пан Цирський, — уже не жди од них добра...

— Монтовти — гадюче кубло, — промимрив Війт Жешко, — це за матір мстять. Андрей княжа, на перелюбстві княгиню зловивши, в темниці держить. Але це їм тільки зачіпка. Вони й зо матірню як коти з собакою — раді Курбському насолити...

— От побачите, вашмості, — рік Козерада, — завтра-позавтра ціла ковельська волость у вогні стане.

Війт зідхнув. Братія замовчала.

Вже сіріло. Подорожні бовваніли серед мряки смішними, чудними птахами. Брат Чехович не підводився зпід сіна й тільки стогнав та починав лаштуватися співати псалми. Прохажки дрімали, носинілі в своїх сорокатих, куценьких жупанах, їх ноги в довгоносих патинках підскакували на груді бючись у драбини.

Хлопчина в скуфейці Амброзій, що сидів уже, розглядаючись довкруги, торкнув прохажку за лікоть.

— Приятелю, — рік, — із фацеції твоєї чую, що був ти в Італії?

— Де я тільки не був! — посміхнувся машкарник. — Де веселости потребують, там і я. Граю на флейті і на бубні, промишляю скачомудриєм і скоморошництвом. А в Італії красно...

— О! — молитовно зложив руки Амброзій: — прагну до Італії добитись, хочу у венацьких і фіоренцьких майстрів учитись краснописі й живописництва...

— Щасти тобі, Біг, — промимрив прохажка і вткнув синього носа в коліна.

Од голоду вже охляв. А Амброзій кусаючи соломинку, дивився кудись перед себе, мріяв про щось хороше, бо посміхався.

Тимчасом візок виборсався з лісу, що вже вставав золотolistий з туману. В сірій далечині замайоріли далекі вежі й головки церков.

— Луцьк! — ткнув пугою в обрій Сенко Козерада.

Всі стрепенулись і вдивлялись собі. Навіть чоловік божий Чехович виліз зпід сіна й показав своє округле, опецькувате обличчя.

— Содома! — промовив, — ворога мого лютого, широкого в череві, сластолюбного в горлі,

довільного в слугах, нареченого єпископа Кири-
ла оселя погана!

Коні весело застригли вухами й порскали од
свіжого світанку.

Візок вибирався на гірку, звідки вже добре
було видко, як, стріляючи баштами, гордо ста-
нув проти соняшної прозолоті луцький замок.

ОСТАННЄ ВТІЛЕННЯ КОМАНДОРА

Конвент де Санта Ісабель — азиль аррепентидів тремтів від глухої луни. Чотири вулиці — Дельос Гуертос, Гоасалес Гвадрадо, Дель Соккоро Матачакас і Де Кастелляр вливалися бурхливими, вогняними ріками на площу Верґара, щоб лоскотати хмурі, горді мури святині, збудованої на два роки перед тим, як три каравелі Христофора Колумба виїхали на шлях індійських морів.

Полум'яними смолоскипами змагалися з суховієм червоні полотнища прапорів, стріли крісів і кулеметів розтинали шипучими, докучливими осаами втомлений вечір і за кожним вибухом ручної гранати на брук падав рясний дощ шиб і чорними вуглами заломлювався асфальт від крицевих відламків, що вдиралися в його лоно. Гуркіт вантажних самоходів заглушав гомін юрби. Екстремісти пядь за пяддю здобували місто.

Крістобаль Барера, шеф центрального комітету „Huelga general“ на жовтих мурах площ і на шпальтах La Libertad — єдиної газети, що ще могла виходити в цій заверюсі та записувати події цього хаосу, оголосив диктатуру синдикатів, конфіскачу майна і суворий терор супроти контр-

революції. Каліббан-чернь підіймав свою кошлату, зловорожу голову, посміхався загравами пожеж і пурпуром прапорів. Каліббан бенкетував на згарищах старого ладу. Але об дві твердині вищербився Каліббанів зуб — у північній дільниці тривожно й грізно рокотав сполох дзвону старезного *Spiritu Santo* і осьде — конвент Де Санта Ісабель уже третій тиждень від проголошення *Huelga general* запекло відкидав наступ екстремістів крісами громадки оборонців, що вартували при брамах, на сходах, за виступами мурів, вихудлі та чорні, як ніч, але нездолані як сонце. Було в тій їхній запеклости та завзятості щось із духа геріллерів, якими вони й були по своїй вдачі, дарма що не один із них нічого не міг би й розповісти про геріллю. Гинули як мухи, в шаленій, нерівній боротьбі з посміхом на устах і іменням *Cristo Crucificado*, певні, що смертю своєю стають достойними хвали безсмертної в рядах крилатих серафимів. Ченці та черниці суворими, чорними привидами снувалися від стійки до стійки. Ранених відношено й відправляджувано коридором у найближчі келії монастиря, але вони не хотіли там довго залишатися. Стаючи навколішки перед величним образом *Virgen rodeada de ángeles que la coronan* — шепотіли молитву і бігли знов на свої становища.

— Гей, — гукнув із вулиці, зпоза барикади чоловігa з червоною повязкою на руці зложивши долоні трубкою при роті. — *Espiritu Santo* вже під-

дався, піддавайтесь краще! Революція дарує вам, що стаєте проти неї! Не говорю до галахур, але до вас, запаморочені робітники! Чуєте?

— Брешеш! — крикнув йому в відповідь хтось з оборонців Пуерти де Педрон — першої стійки конвенту. — Espiritu Santo ще не піддався. Відійди на бік, бо мушу виладувати рушницю, богохульнику! Старий Барба торкнув оборонця раменем. — На тебе дивиться Дон Хуан сеньор Манео, Хоакіне... І справді Дон Хуан Манео — начальник міліції стояв на виступі муру з високим, орлевидим аррепентидом, заклавши руки в кишені, і посміхався.

— Мужности, хлопці! Маємо відомість, що опівночі наспіє ескадриля літаків з Мадриду.

Хоакін — мулярський челядник з ряботинням на лиці, закохано глянув на нього:

— Будьте спокійні, сеньоре. Крізь Пуерту Де Педрон безбожники ввійдуть хіба по наших трупах!

Дон Хуан підійшов до нього, поплескав по плечі та взявши кріс глянув крізь амбразуру. Хоакін відламав кусень сухохо хліба і їв його, жмакаючи губами та вдивляючись у Дон Хуана.

— Родить же земля таких гарних людей як ви, сеньоре! — промовив він. — Якби не знаття, я думав би, що бачу перед собою янгола...

Дон Хуан посміхнувся. Що було до його краси тому рябому челядникові, що носив мабуть хо-

ругов у процесії підчас Семана Санта та оплескував бандеріллеріз з верхівя трибуни на корридах! Але йому нераз говорили компліменти мужчини. Навіть у цьому пеклі він не тратив своєї неземної, повної чару краси. Полум'я і крига, день і ніч, сонце і місяць відбивалось у його очах. А обличчя — те бліде як заграва світанку обличчя, жевріло і спалахувало чарівною, ясною зявою. Та справді, яке помилкове є прислів'я, що обличчя людини це дзеркало його душі. Обличчя Дон Хуана було неземне, божеське, але душа, коли б заглянути в неї, була одним кублом гадюк, садом мандрагор, китягом цвітів гріху. Гріх точив її чорним, пажерливим хробаком. Але про те ніхто не знав, а коли знав — забував умити, глянувши на його обличчя.

Тимчасом екстремісти вічували. Три самоходи, обліплені плякатами та омаяні прапорами, гуркотіли моторами. Блиск від конвенту Де Сантяго де Льос Кабаллерос, що стояв в огні, грав на дулах кулеметів, що висунули свої гострі пащі з триногів, ковзався по поперечних кулеметних биндах на грудях гвардійців, на обличчях жорстоких, хитрих, тупих і облесливих. Каліббан насторожено слухав. Промовляв хтось із самоходу — гостре обличчя його, зведене нелюдським напруженням волі лоскотав шквар пожежі та плаhti стягів. Слова його різкі, немов відрубувані з кременя падали в юрбу.

Дон Хуан здригнувся:

— Крістобаль Барера!

— Так, Барера — кат цього міста! — хитнув головою челядник і приложив кріс до плеча. Дон Хуан пильно розглядав постать промовця. Він не був йому незнаний. З цим трибуном черні, колишнім адвокатом, вижбурненим на хребет революційної хвилі, диктатором цієї юрби підпалювачів і терористів Дон Хуан колись зустрічався. Але тепер не було часу пригадувати.

Челядник хибив. У відповідь йому заторохкотів скоростріл і коли Дон Хуан обернувся, то помітив, що Хоакін мертвий. Кріс висунувся йому з руки, а голова лежала на рамені. Куля трапила його на смерть!...

— Зміну! — гукнув Дон Хуан.

— Здається Пуерту де Педрон доведеться залишити, сеньоре, — хмуро промовив старий Барба. — Її оборонити нема змоги.

Дон Хуан глянув на площу — під заслоною самоходів і рухомих барикад екстремісти посувалися до самої брами, божевільно обстрілюючи конвент. Кулі дзичали навколо. І в одну мить Дон Хуан почув, як щось болюче смальнуло його чоло, вир іскор завертівся йому перед очима, здавалося, що темна прірва відчинилася перед ним, намагався змагатися із нею, але не міг, похитнувся і впав на плече Барбі.

— На сходи! — крикнув пронизливо Барба. — Червоні штурмують ворота!

Оборонці, лаштуючи кріси, бігли крізь подвір'я, мощене круглим камінням, до святині. Ско-

ростріли долини і згори, з бальконів і горищ кам'яниць пражили шаленою зливою.

Барба поволік Дон Хуана у прірву коридору. На мить крізь ворота в закристії язик полумені блиснув на прекраснім образі Jesucristo arrojando à los mercaderes del templo. — Кулі свистали і дряпали чавунні ґрати огорожі. Ручна граната відколупала цілий ріг костелу — глина, вапно та пісок рушили вділ сипкою лявіною, статуя Сан Хуан де Пальма заколихалась, сховалася в поросі, виринула знов позолочена загравою і повільно падала вниз.

Калібан шалів... Мотори рушали, хроплячи як дивовижні, страшні кентаври вперед, дзвін бив на сполох, немов роздратований, що його гулку мідь збудили по століттях сну. Далека Веніда дель Еспіріту Санто стояла в огні і потвори кам'яниць кидалися одна від одної врозтіч, та надаремно, прикуті до землі, вони тільки благально витягали камінні долоні своїх димарів на плескатих дахах і плакали чорними ямами безшибих вікон...

— Сюди, сюди! — крикнула черниця, минаючи Барбу з його тягарем в коридорі. — До сестри Беати!...

Коли Дон Хуан спритомнів, побачив себе на кріслі в кімнаті з низьким склепінням і заграваним віконечком. Якась черниця стояла плечима до нього, нишпорячи в шафці з ліками.

— Сестро, поспішіться, — нетерпляче промовив Дон Хуан. — Свята Ісабелля потребує обфронції.

Але на звук його голосу черниця здригнулася, з її рук випав сувій полотна. Вона прожогом обернулася до нього і застигла немов побачивши привид.

— Естрелля Манілля! — скрикнув Дон Хуан.
— Естрелля Манілля!

— Сестра Беата! — прошепотіла черниця тремтячи всім тілом. — Благаю вас, не забувайте про це Дон Хуане Манео...

Дон Хуан забув про рану. Під габітом черниці палаю обличчя прекрасної жінки так, як колись, коли горіло під його поцілунками. І серце його — сад мандрагор — затріпотало. Кубло зміюк заворушилося. Спогади бурею зірвалися в його свідомості — він забув про пожежу, про революцію, про все... Схопився з крісла і стояв перед нею стрункий і блідий, з очима повними несамовитого запалу.

Ні, вона не змінилася зовсім — донья Естрелля Манілля Барера. Вона мала тоді сімнадцять літ, тепер, після сьоми років, їй було тільки двадцять чотири. Той самий кармазин горів на її устах, ті самі довгі крила вій і брови — мавританські ятагани — врізалися в чоло, немов різьблене у слоновоїй кости, ніжній і блідій, ледви торкненій поцілунком сонця.

— Як могли ви рішитися на це, сеньоро, — заломив він руки. Вона відсахнулася від нього, як від гада.

— Так хотів Бог, — прошепотіла вона. — Я знайшла в Ньому спокій... Але пощо ви вернулися сюди, Дон Хуане? Я молилася, щоб і ви знайшли спокою, щоб вашого імені ніколи не почуло це місто.

Вона обережно підійшла до нього і обмивала рану на чолі. Її очі оминали стрічі з його очима, її пальці тремтіли. Хіба-ж не могли тремтіти ті пальці, доторкаючися до тих кучерів, що їх колись пестили? О, скільки споминів жбурнула та мить в чоло Дон-Хуана! Хижа пам'ять їх кохання ширяла могутнім птахом у цій кімнаті у кривавих блисках, що танцювали на стінах. Прорвавшись крізь ґрати, горіли ті шалені дні їх кохання, ті скравки їх зустрічей, повні невимовленої, солодкої і терпкої насолоди діявольського гриху.

— Ви знаєте мене, — сказав Дон Хуан. — Я народжений для великого палання. Коли я їхав звідси до Америки — я думав, що ніколи не вернуся до цього міста, мовчазного свідка і товариша моєї божевільної молодости. Але я не міг. Я шукав злагоди всюди, — я був повстанцем у Мексику та Болівії, я вмирав від спраги в пампі і в кавчукових лісах, я перерізував рейсами Пацифік, гаї на Гаїті та Формозі співали мені про сонце та кохання, я був у Парижі, вештався у льондонських мряках, але... я не мав ніколи суховію Кастилії — мене мучила ностальгія...

— Бог вам не забуде того, що ви стали оборонцем цих святинь. У мене є крихта надії на те...

— О, воістину, — засміявся Дон Хуан.

— Я грішник, проклятий і непоправний, але коли довелося вибирати: з Богом чи проти Нього — я став за Ним, бо знаю, що Він це краса і вічність. Я, Естрелля Манілла, думаю, що ми живемо напередодні нового, ще суворішого середновіччя. Тому моє серце так бється й палає. Мені здається, що воно знайшло себе. Воно літало тут перед віками хиже та непокірне. Воно прагнуло тільки великого і тому рвалося із тіла. Це неправда, між іншим, що я передусім дбаю про тіло. Це тільки шкаралуца страшного, невгамовного серця. Тіло було лише для мене засобом до здійснювання великих цілей. А ця ціль — *una grande passion!* Нині прийшов час її здійснювати...

— Коли б так було, Дон Хуане, — глянула вперше на нього сестра Беата. — Досі ви лишали за собою лише біль і проклони, досі за вами курилися тільки згарища зруйнованих вами святинь людських серць... О, я найболючіше це відчула...

— Це правда, — хитнув головою Дон Хуан. — Я ніколи не оглядався на пройдений шлях, я забував умити жінок, що їх цілував. Але кожна з них давала мені частку того полумені, що ним я горю й досі. І жадна жінка не дала мені всього — тому я був такий невтишний у своїх шуканнях. Бо жінка створена для того, щоб давати таким, як я тільки спонуку до шукань, до палання. Вона не всилі його заповнити сама. Вона привязана занадто до землі...

— Тому, — посміхнулася сестра Беата, — краще було б залишити вам їх у спокою...

— Так, Естрелля Манілля, — підвівся Дон Хуан. — З мого пурпурового шляху кохання я виніс одне — чистість. Ви посміхаєтесь, але так є. Гріх став тепер занадто звичайним, щоб крилити до палання. І я став чистим із душею грішника. Це є те велике відродження, Естрелля Манілля — це є провістія великих, прийдешніх чинів...

— О ні, Дон Хуане, — хитнула вона сумно головою. — Вам це не лицувало б — ви не були б собою. Залишіться краще таким, як ви були з душею чистою і з тілом грішника. Це — єдине ваше...

Вона забула в ту мить про себе. Вона пригадала, як сім років тому вірвався він в її тихе життя, темний, грішний, але прекрасний янгол і як упала стятим колосом до його ніг її воля, як дні, що прийшли за ним були одним бунтом проти всього, що святе та добре. Саме тоді вона знала тільки, що живе. Бо Крістобаль Барера — її чоловік — був тільки замкненим, похмурим ковалем своєї гордості. Він оженився з нею, щоб її красою прикрасити своє ім'я. І дні з ним, хоч були плавкі та погожі, не були повні. Бракувало їм палання, а вона його знайшла в очах Дон Хуана. І коли вперше стрінулися їх уста, вона збагнула, що за цю хвилину великого бунту заплатить усім життям. Так і сталося. Дон Хуан кинув її як іграшку,

щоб шукати нової, вона залишилася сама з тавром гріха на чолі. І тоді не було вже вороття.

— А все-ж, — промовив Дон Хуан, ніби відповідаючи на її думки. — Наші дні, Естрелля Манілля, були полум'яні дні і для них варто було жити.

— Хочби потім нести важкий хрест покути, — посміхнулася сестра Беата болісно. — Ідіть, Дон Хуане, я вернуся знов до себе. Ви тільки збентежили моє серце. Одно ще — я ніколи вас не проклинала, Дон Хуане...

— Ніодна жінка мене не проклинала, — сказав Дон Хуан і взяв її руку, щоб притиснути до уст, але вона її вихопила, як від доторку гада. — Я жінкам давав більше, ніж брав. Мене вони не навиділи, але не проклинали. І ви — також, може благословляєте мене за те, що я показав вам життя...

— Ідіть, ідіть, благаю вас, — зойкнула черниця і знов її очі померкли, накрилися віями.

Дон Хуан мовчки вклонився перед маєстатом її покори, хоч глумлива усмішка не залишала його прекрасного обличчя. Але в мить, коли він хотів відійти, у дверях став чоловік, заслоняючи йому дорогу...

— Іменем революції арештую вас, Дон Хуане Манео!

Сестрі Беаті того дня суджено було до кінця випити келих давніх спогадів. В дверях стояв

схрестивши руки на грудях... її колишній чоловік Крістобаль Барера — шеф „Huelga general“. Враз усі троє зацікавилися. Тільки зовні рвалися стріли; билися у грані мурів. Юрба потоком вливалася в подвір'я, клекотіла переможно та бундючно. Конвент Санта Ісабель здобули екстремісти.

— Я давно вас шукав, Хуане Манео, — прорізав тишу різкий голос Барери. — Я бачив вас здоліни і тремтів, щоб вас не досягла рука якогонебудь гвардійця.

— Даремно, Бареро, — посміхнувся Дон Хуан. — Якщо його куля приготована, то напевно відшукає мене...

— Автім, — сказав Дон Хуан, — ви могли мене мати давно — я не втікав від вас. Останній раз ми бачились на гризці Овієдо-Алькаля і вашим обов'язком було припинити глупі балачки про мене і донью Естреллю бодай застріливши мене...

— Ні, тоді моя радість була б коротка, Дон Хуане! Я мусів роками виношувати ненависть і прагнення помсти. Проте я не сподівався вас знайти аж тут діаволе!...

— Ваша правда, Бареро, коли називаєте мене діаволом, я більше люблю душі як тіло..

— Але, поправді, — перебив його Барера, — вам краще личило б бути по нашій стороні.

— В цьому ординарному натовпі людей з серпами шурів, подібних до вас, пане Бареро? Ви за низько мене ціните. Коли б я бачив більше краси

у вас, то я був би напевно з вами. Але у вас нема краси, бо ви її не знаєте. Ви — невірники та парії.

— Але ці парії, — посміхнувся Барера, — змусять нероб, таких як ви, працювати або зметуть вас з лиця землі...

— Це ще не так швидко, — глянув на нього Дон Хуан. — Але запевняю вас, що коли зникнуть нероби, життя стратить красу і ціль. І ваші борці за нове життя повернуть туди, звідки нероби їх витягли на світ Божий — у нори та кубла хробаків...

— Не в тому річ, — похмуро промовив Барера, — ми нищимо старе, щоб будувати нове. Іде нова, смілива кляса, що силою встановлює свою владу...

— Облиште, Бареро, — мітінги мені надокучили. А коли б навіть і йшла ця ваша нова кляса, то їй назустріч виходить стара, добра раса завойовників, Кортесів і Пізаррів, романтиків з серцем палким і суворим Дон Кіхота. Ніколи разом — завжди одинцем, ніколи за течією — завжди проти, ніколи спокій — завжди бунт. Це моя раса, Бареро! Старого бунтівника Дон Хуана — раса!

— Годі, — хмуро перебив його Крістобаль Барера. Його зір сховзнувся на мить по сестрі Беаті, якби досі її не помічав. Вона підійшла до нього.

— Крістобале, що думаєш учинити з Дон Хуаном?

Крістобалеві скривилось обличчя жаскою посмішкою.

— Вас непокоїть його доля, сестро Беата?

— Коли є в вас крихта віри, Крістобале, — прошепотіла сестра Беата, — ви не повинні вчинити йому нічого злого...

— Запевняю вас, — вклонився Крістобаль, — що хоча Дон Хуан є нашим ворогом — йому не станеться нічого злого. Він потрібний нам, цей непоправний мрійник...

— Коли ви думаєте, Бареро, про якусь угоду зі мною, то заздалегідь вас попереджую...

Але Барера спинив його знаком руки і відчинив двері. Дон Хуан глянув востаннє на Естреллю Манілло. Її очі ще не зовсім згасли — вони жевріли.

— Благословення нехай буде з вами, Крістобале і Дон-Хуане — промовила вона.

Кроки їх гулко полинули коридором. І знов вогняний язик лизнув боязко і несміливо образ Jesucristo arrojando — він уже був передертий багнетами. Чернь богохульників бешкетувала по святині.

— Чи Конвент де Санта Ісабель буде спалений? — спинився на хвилину Дон-Хуан.

— Може... — посміхнувся Барера.

— А сестра Беата? Що з нею буде?..

— Те що з усіми — революція не знає сенсатив.

— Мерзотник! — вирвалося Дон-Хуанові. — Не думайте, що ваша перемога така певна...

— Тому ми і спішимося, — посміхнувся знову Барера.

Заграва війнула їм шкварно в обличчя. Вітер рвав кучері Дон Хуана. Дзвін на Еспіріту Санто зміравав. Каліббан чернь гучно справляв свою перемогу. Хтось промовляв і жбурляв слова в темні докучливі, зненависні як їдкі зміюки. У відповідь чути було переможний, радісний рев юрби.

Крістобаль Барера і Дон Хуан станули на сходах Конвенту де Санта Ісабелля. За ним мовчав камінний, сповитий блисками пожежі Cristo Crucificado, поникнувши головою в терні, — перед ними греміла юрба. Узрівши їх усі почали вигукувати ім'я Барери.

Той глянув переможно на Дон Хуана. Кам'яна маска його обличчя перетялася посміхом.

— А все-ж, що ви думаєте зробити з мною, Бареро?

— Те, що я сказав — будете вільні, — промовив Барера і звернувшись до юрби гукнув:

— Революціє! Перед твоїм судом Дон Хуан Манео з раси завойовників, ворогів люду і співців його підбою! Що з ним зробити? Чого варт він?

— Кулі! Кулі! — заверещала юрба. Кілька гвардійців із крісами в руках оточило Дон Хуана.

Він витягнув папіросницю і закурих.

— Чи не помста Командора? — спитав посміхнувшись

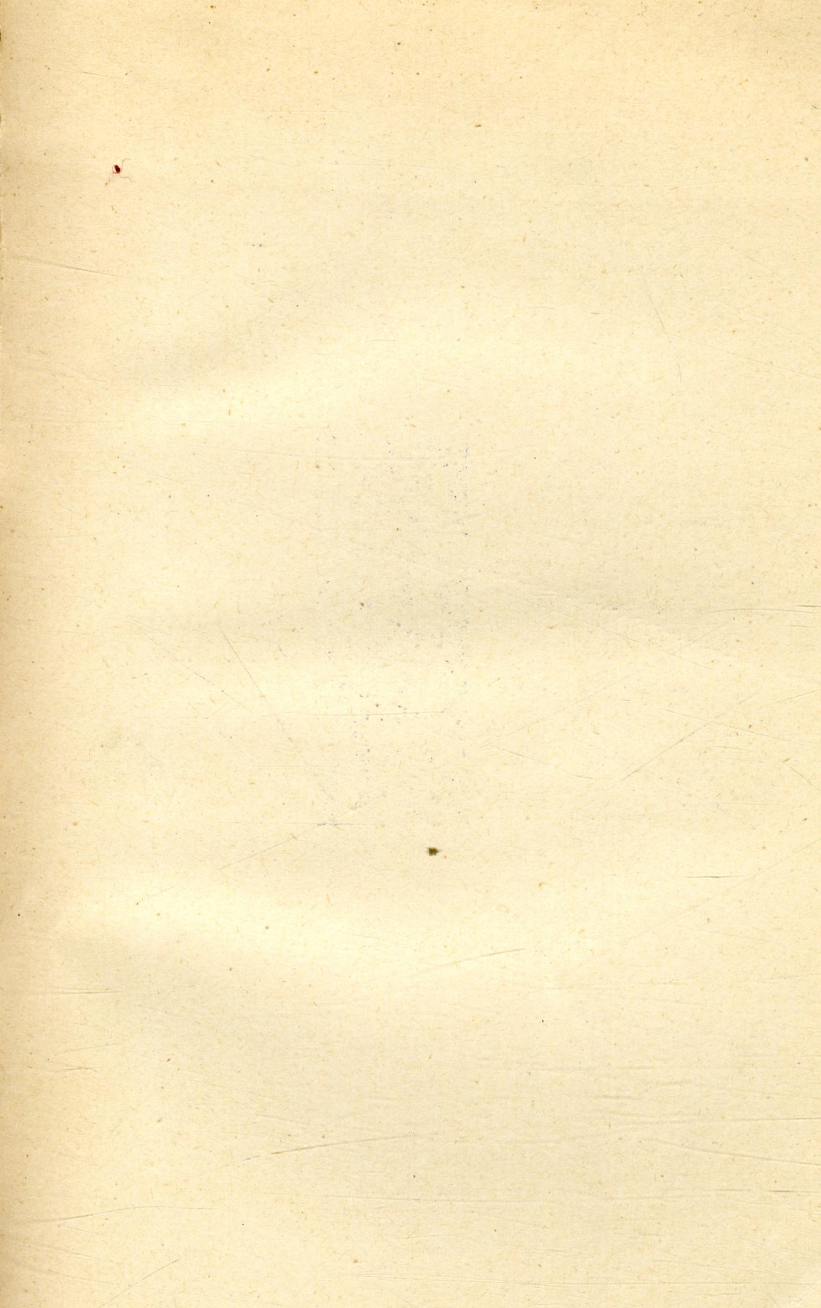
Барера нічого не відповів. Він стояв, захоплений своєю славою, перед розшалілою юрбою.

*

Дон Хуан умер так, як і жив. Гордий і стрункий, з грішним і прекрасним обличчям земного янгола, він зустрів десять куль екстремістів під муrom Конвенту де Санта Ісабель...

З М І С Т

Клубок Аріядни	5✓
Коралі	22
Остання атака	43✓
Голос здалека	73✓
Сентиментальна історійка	100✓
Вітряк	112✓
Юра цісарського роду	129✓
Бунчужний Ширяй	138✓
Змія	150✓
Лада пізнає життя	165✓
Коти в ночі сірі	209
Останнє втілення командора	224

17
(1986)

411

2011

ДЛЯ БИБЛИОТЕКА

PA 2811y